

Miljenko Jergović

Sarajevski Marlboro

FRAKTURA

MILJENKO JERGOVIĆ

SARAJEVSKI MARLBORO

Knjige.Club

1. NEZAIBILAZAN DETALJ U BIOGRAFIJI

Glavi je mjesto na jastuku, sve ostalo je čisti užas. Osjećaš kako gubiš to meko tlo pod sobom. Ljulja se usnuli svijet, sljepoočnica ti lupka o kurgu majčinog ramena, proviriš kroz jedno oko i vidiš igru stuba pod nogama, optičku varku jednostavnih geometrijskih figura koje te opet vraćaju u san. Budi te iznenadni osjećaj mučnine u želucu, u autobusu si, okružen službenicima Službe društvenoga knjigovodstva koji su pošli na izlet u Jajce. Nitko ne vodi djecu osim tvoje majke; moraš vidjeti vodopade, strogo je zaključila, i džaba ti sad što utroba hrli van, u glavi mutna močvara koja se nikada neće izbistriti u vodopad. Debelo autobusno staklo pravilno lupka kroz svijest, promiču slike koje će se tek kasnije, za deset godina možda, pretočiti u prepoznatljive predjele šireg zavičaja o kojemu se s ushitom i pretjerivanjima govori poznanicima iz drugih zemalja i zavičaja.

Kišni je dan, pod mostovima nabujala Bosna teče, i ništa baš nije za izlete. Sredovječni službenici veselo čavrljaju i zagledaju plavokose sekretarice, koje u velikim torbama za plažu nose pečene piliće, šminku i češljeve, table plivadona, ulja za sunčanje i one sitne ženske stvarčice za koje ćeš puno kasnije saznati da se koriste samo jednom mjesečno, ali to jednom je uvijek kada se ide na izlete ili kada se nešto slavi.

Gledaš kako neki fičo pretječe autobus; u njemu su četvorica mladića. Odozgor viđeni izgledaju kao veseli patuljci kojima je ova kiša baš dobro došla. Utrkuju se kroz sjajni mokri svijet sa svakim na koga naiđu. Čini ti se da ih nitko drugi iz autobusa ne gleda. Ljudi su zaokupljeni važnijim stvarima; usred tjedna dobili su slobodan dan i sada ga valja iskoristiti. Krezavi Džemo ponio je vojničku četuricu koju nudi uokolo, pa je, onako od šale, pruža i tebi. Pomisliš da je unutra voda, ali te prene oštar miris tekućine kojom bolničarka premazuje rame prije vakeinacije. U taj čas utroba ti je konačno pohrlila van, sjedalo ispred sebe oblio si nekom gorkom žućkastom smjesom, koja će se još dugo, onako ljepljiva, širiti nosnicama.

Autobus usporava i zaustavlja se nasred ceste. Vozač izlazi van, a za njim i svi putnici. Majka ti govori da ostaneš, no ne da ti se samome biti u autobusu. Prilaziš gomili okupljenih ljudi, provlačiš im se između nogu i ugledaš sasvim zgužvanog fiću iz kojega viri ruka. Majka ti dlanom zaklanja pogled, ne gledaš sve dok te opet ne posjedne na sjedalo u autobusu. Blijedi putnici vraćaju se za tobom, nitko ne progovara ni riječi, samo jedna od one tri plavuše kaže kako nam je ovo pokvarilo izlet. Šta ovo? Ne pitaš jer znaš da bi ispalo kako ispituješ gluposti. Ljudi u fići su mrtvi, ali izgleda da to samo tebe nije potreslo. Nitko ih nije poznao, pa zašto sada tugovati. Džemo započinje priču o prometnim nesrećama koje je preživio i o kojima je slušao. Misliš kako se svako putovanje, ako Džemo govori istinu, završi u zgužvanom fići. Ne čini ti se strašnim ako i tvoj autobus bude predmet nečijih blijedih pogleda, a nečija majka bude skrivala oči od tvoje ruke. Situacija čak nije lišena privlačnosti. Ne znaš zašto, ali čini ti se jako dobro biti u centru takve pažnje. Više ne osjećaš mučninu, napinje ti se visuljak u gaćicama, a blagost prostruji žilama. Konačno

si se probudio i razbistrilo. Zapitkuješ majku, razmahuješ nogama, tražiš od Džeme četuricu, nasmijavaš okolinu, u centru si pažnje i dobro ti je kao da si poginuo.

Jajce je sačinjeno od ogromnih lego-kockica. Neka velika ruka posložila ih je kao po prospektu. Ništa nije kao pravo osim vodopada. On je velik i strašan. Izlet provodiš pod natkrivenom baštom restorana. Džemo priča o djevojci koja je zbog mladića skočila s vrha vodopada. Kada je ovaj to čuo, skočio je i on. Ali djevojka nije poginula, nego se drugi dan pojavila u gradu. Pitala ljude gdje joj je mladić i ovi joj rekli da je skočio za njom. To ju je rastužilo, pa je skočila opet. Nitko osim tebe nije vjerovao Džemi. Pitao si ga da li se možda mladić nakon skoka pojavio živ. Nije. E sad, nije ti baš bilo jasno kako žena, a žene su slabije od muškaraca, može ostati jednom živa, a on nije mogao nijednom. Predložio si Džemi da skačete, pa da vidimo tko će ostati živ. On nije htio.

Pod Jajcem, kaže, imaju neki hodnici iz kojih, kada jednom uđeš, više ne možeš izaći. Tamo ubacuju dječake koji puše u školskom zahodu. To te prestravilo. Nikada nisi pušio, ali bi netko mogao pomisliti da možda jesi, pa te ubaciti unutra. Grozno bi bilo cijeli život lutati u mraku.

Otišli ste u neku dvoranu sa slikama heroja. Tu je drug Tito napravio Jugoslaviju. Pitao si da li je drug Tito napravio i Jajce. Džemo je rekao da nije, ali kao da i jeste. To nisi razumio. Po tvome sudu, drug Tito je jedini bio dovoljno velik da lego-kocke posloži nad vodopadom. To Džemino »nije, ali jeste« jako smrdi, kao i njegova četurica.

U jednom restoranu svi ste zajedno jeli. Ti si jeo ražnjiće, ali si ih na povratku, u istom autobusu, povratio. Nema veze, bilo ih je dobro

jesti.

Vani je već bila noć i nije vas pretekao nijedan fičo, niste se nijednom zaustavili i nitko nije poginuo. Džemo više nije govorio o nesrećama. Govorio je o nečem drugom, što vjerojatno opet nije bilo istina. Ili je bilo istina samo u tom trenutku, prije nego što ste svi zajedno zatvorili oči i probudili se kad je nebo već bilo crveno, kao zapaljeni krov nad svjetlima Sarajeva.

2. REKONSTRUKCIJA DOGAĐAJA

KAKTUS

Ona je živjela u stalnom strahu da će nešto važno i lijepo u životu propustiti. Cesto je putovala, a još češće patila jer ne putuje. Smatrala je da su pravi provod i sreća uvijek negdje drugdje, stalno je bila puna planova kako da ih uhvati za rep, kako da u stalnom gibanju pronađe onaj kristalni trenutak kada se, barem tako kažu snovi, život pretvara u bajku.

Koncem prosinca te 1990. odlučila je da Novu godinu s gomilom nepoznatih ljudi dočekamo na Hvaru. Puna oduševljenja, odluku je iznijela kao prijedlog, ja sam imao nekih primjedbi, no one su je tako žalostile da sam odluku na koncu prihvatio kao zajedničku. Pretposljednog dana te godine okupili smo se na Marijindvoru. Bilo je rano, rano jutro, još nisu počeli kružiti tramvaji. Upoznao sam se s gomilom blaziranih tipova i djevojaka u svećanim haljinama koje me bez greške podsjećaju na pijanstvo. Nas dvanaest plus gomila stvari plus vesela ženka boksera rasporedili smo se u tri auta. Dva golfa su išla naprijed, a iza njih poluraspadnuta diana. U njoj smo trebali putovati nas dvoje, te pročelavi student elektrotehnike, njegova debela

ružna djevojka i pas. Auto je bio izlijepljen natronskom trakom kojom se omataju paketi, puhalo je sa svih strana, a noge su gotovo propadale kroz pod. Vukli smo se nepodnošljivo sporo cestom prema jugu, debela djevojka je pričala o pariškim parfemima, a pas je neprestano puštao glasne smrdljive vjetrove. Koketno bih se svaki put nasmiješio, stavio neku opću primjedbu i vraški se trudio da moja djevojka misli kako se baš dobro osjećam. Uz Ivan-planinu diana je milila dvadesetak kilometara na sat, da bi u Konjicu dvaput kašljuenula i konačno stala. Bokserica je opet glasno odvalila po našim nosnicama i veselo zalajala. Izašli smo iz auta, zaustavili su se i oni iz golfova i započelo je vijećanje što da se radi. U svakoj kombinaciji mi smo ispadali višak. I kada je već odlučeno tko će nastaviti vlakom a tko autima, uhvatio sam je za rame i šapnuo:

- A da se mi ipak vratimo?

Nije me ljutito pogledala kao što sam očekivao, slegnula je ramenima i uzdahnula.

- Tko će im reći?

- Reci ti, ti si muško.

- Bolje ti, ipak ih poznaješ. Osim toga, ako ja kažem, ispast će da se zbog nečega ljutimo.

Naravno, ona je procvrkutala da se mi vraćamo u Sarajevo. I ugodne i neugodne odluke uvijek sam znao lijepim riječima prebaciti na nekog drugog.

Do vlaka nam je ostalo dva i pol sata. Sjeli smo u hladnu i praznu hotelsku salu. Pogledom ispitivali jedno drugo, vodili igru sitnih nježnih dodira.

- Baš šteta! - slagao sam.

Ona je okrivljivala sebe da mi je upropastila Novu godinu. Milovanjem i malim muškim lukavstvima uvjeravao sam je da nije tako.

- Žao mi je i zbog poklona.

Uvijek sam volio da mi nešto poklanjaju, pa sam inzistirao da se taj čin obavi tu u Konjicu. Ona se opirala jer joj se prigoda nije činila baš svečanom. Još uvijek se nadala onom kristalnom trenutku. No već sam rekao da sam majstor u nagovaranju.

Pažljivo je otvorila ranac i još pažljivije izvukla kutiju od jubilarnog vinjaka.

- Otvori!

Kutija je bila lagana, tako da je postalo jasno kako u njoj nije boca. A i bilo bi glupo. Unutra je bilo nešto, lijepo umotano u bijeli papir. Prstima me je upozoravala da otvaram što pažljivije. U minijaturnoj lončanici bio je isto tako minijaturni kaktus. Ne veći od palca tek rođenog djeteta. Nikada joj nisam rekao da mrzim biljke u sobama. One traže pažnju i urednost, traže da misliš na njih, a ja nisam znao kako treba misliti ni o ljudima koje volim. Kad je baka umrla, sve biljke u mojoj sobi osušile su se. Bilo mi je tužno mada ih nisam podnosio.

Nasmiješio sam se, poljubio je i izgovorio par riječi oduševljenja. Kad je povjerovala da su iskrene, izvukao sam Chanel 5 (kupovao sam ga, naravno, misleći na Marilyn) i Eseje o fotografiji Susan Sontag. Nikada joj nisam poklanjao samo knjigu jer je, vjerojatno ispravno, smatrala kako knjige poklanjam misleći na sebe, a ne na nju.

Kaktus sam smjestio na poluosunčano mjesto svoje sobe, do gipsane statuete svetog Vlaha i oblutka s rupom na sredini koji donosi

sreću. Poslije nekoliko mjeseci počeo je rat u Hrvatskoj, Spegeljov film, Plitvice, Borovo Selo...

Uredno sam ga zalijevao svakih pet dana i pazio da ga ne pomičem. Nekada davno baka mi je rekla kako se kaktusi ne smiju premještati. Oni mogu biti samo na jednom mjestu. Nije naročito važno kakvo je to mjesto i je li najljepše, važno je da je njihovo. Vodio sam računa o tom kaktusu i samom sam se sebi čudio kako to da ne griješim prema njemu.

I umjesto da ugine, kako već ugibaju svi ti simpatični poklončići koje trgovci namjenski iznesu pred praznike, on je počeo rasti. Širio je bodlje, nježne kao u sasvim malog ježa, debljao se i blago povijao za suncem. Više nije bio kao dječji palac. Kad bi došla u sobu, ona je bila sretna što se kaktus nije utopio u mome nemaru.

Počinje sličiti tebi. Kaktus?

KRAĐA

U našem je vrtu rasla jabuka čiji su se plodovi najljepše vidjeli s njihovih prozora. Uzalud su Rade i Jela svojim kćerima donosili voće s trga; nijedna jabuka na svijetu nije bila tako privlačna kao što su naše gledane s njihovih prozora. Kad bi roditelji otišli na posao, djevojčice su preskakale ogradu i brale prezrele plodove. Ja sam ih tjerao, gađao blatom i kamenjem, branio svoj posjed, mada mi te ni bilo koje druge jabuke nikada nisu djelovale naročito privlačno. Da mi se osveti, mlada je kćerka mojoj majci rekla da sam dobio jedinicu iz matematike. Stara je odjurila u školu, uvjerala se u točnost njezinih riječi, te me danima maltretirala jednadžbama s dvije nepoznanice. Život mi je postao nepodnošljiv od tih iksova i ipsilona, pa sam odlučio uzvratiti iz svih raspoloživih sredstava. Zauzeo sam dobar zaklon i cijeli dan čekao kradljivice. One su se, naravno, pojavile, ja sam iskočio iz grmlja, šćepao mlađu za kosu i počeo je vući do našega stana da je zaključam u špajzu dok majka ne dođe s posla, a onda neka joj sudi. Mala se bijesno i uz urlike otimala sve dok mi u ruci nije ostao čitav busen njezine kose i komadić kože s glave. Pobjegao sam doma, zaključao se i nakon nekog vremena čuo Radeta kako urla pod prozorom da će me ubiti. Isto je ponovio i mojoj majci, ona mu je na sličan način uzvratila. Satima su s prozora na prozor razmjenjivali uvrede. Ona mu je vikala da je gangster iz Kalinovika, on joj je odgovarao da je smrdljiva raspuštenica.

Narednih dvadeset godina nitko se ni s kim nije pozdravljao, a sestre više nikada nisu došle u krađu. Prolazili su kolovozi i rujni, jabuke su bile jednako lijepe, mi smo rasli ne razmijenivši niti jedan pogled, roditelji su starili ne zaboravljajući uvrede. Djevojke su se udale i otišle u svijet, ali je sve ostalo isto.

Prvih dana rata policija je Radetu i Jeli pretresla stan i pronašla dvije lovačke i jednu automatsku pušku. Komšiluk se prestravio, samo se pričalo koga je i kako Rade htio i mogao ubiti. On više nije izlazio iz svoga stana. Vjerojatno je čekao da konačno dođu po njega. Jela je išla na trg, po humanitarnu pomoć i po vodu sve do onoga dana kada je deset metara od nje pala granata i odnijela joj ruku. Tada su komšije nakon dugog vremena opet vidjeli Radeta. Stotinu godina stariji nego što je bio samo prije koji mjesec, izašao je iz stana s lončićem juhe i tri smežurana limuna. Svakog je dana išao u bolnicu pogleda prikovanog uz asfalt, grozno uplašen da bi mu se oči mogle sresti s nekim drugim očima.

Tog ratnog kolovoza jabuke su rodile ljepše i bolje nego ikad. Takvih još od Edena nije bilo. Popeo sam se na vrh stabla, tamo odakle se sasvim dobro vide četnički položaji na Trebeviću. Nadnesen nad provaliju, brao sam ih s ushitom Baje Patka kada razbacuje novac po trezoru. Kada dohvatih onu što je bila samo pola metra od Radetovog prozora, ugledao sam ga u dubini sobe. Ukočeno sam visio na grani, Rade je za nekoliko milimetara ustuknuo. Ne znam zašto, ali htio sam da ne ode.

Kako ste, čika Rade?

- Pazi, sine, visoko je, dane padneš...

- Kako je teta Jela?

- Ha, drži se za ono malo života tom jednom rukom. Kažu da će skoro iz bolnice.

Razgovarali smo tako duge dvije minute. Jednom rukom držao sam se za granu, a u drugoj stiskao vrećicu s jabukama.

Preplavila me nekakva mučnina, veća od svih tih granata, od pronađenih i nepronadenih pušaka. Gore u krošnji, pod njegovim prozorom, sve što sam znao o sebi i o drugima nekako je gubilo smisao.

- Znaš sine, kad izgubiš ruku dugo ti se čini da je imaš. To je nešto psihički. Nosim joj ono malo što skuham, ali u tomfe nema života. Gledam taj grah, tu praznu čorbu, a onda gledam nju i kažem Jelo, a ona ništa. Onda ona kaže Rade, a ja ništa. Mi smo ti, sine, taman toliko živi da vidimo jedno drugo i zaključimo kako nismo živi. Samo to. Gledam, evo, te jabuke, u njima je toliko života. Njih se ovo ne tiče, one ne znaju. Ne smijem ih ni spomenuti...

Protegnuo sam se prema prozoru i pružio mu vrećicu. Gledao me iznenađeno i počeo odmahivati glavom. Meni se nešto stisnulo u grlu i samo sam micao usnama. Visio sam tako pola minute; ako su me četnici gledali, sigurno su bili zbunjeni. Rade se tresao kao čovjek od kojega stvarno više ništa nije ostalo. Samo taj drhtaj nesretne životinjice. Pružio je na koncu ruku i opet ništa nije mogao reći.

Sutradan je Rade došao na naša vrata i uz sto isprika što nam smeta pružio nešto umotano u novinski papir. Otišao je žurno, tako da ga ništa nisam stigao pitati. U paketiću je bila mala staklenka s pekmezom od jabuka.

Jela je uskoro izašla iz bolnice. I dalje su živjeli zatvoreni iza svoga prozora, a Rade je izlazio samo po humanitarnu pomoć. Jednom, dok

je stajao u redu iza moje majke, šapnuo joj je: - Hvala. Okrenula se, a on je ponovio kako u jabukama ima života.

Narednih mjeseci ljudi u uniformama dvaput su dolazili po njega, odvodili ga i ponovo vraćali. Komšiluk je virio kroz ključanice, a onda se, valjda da umiri savjest, prisjećao onih pušaka. Neki su ponavljali kako je Rade ipak htio nekoga ubiti, a drugi su šutjeli. Već sama pomisao na tog čovjeka *izazivala*, je bol. Najjednostavnije bi bilo mrziti ga, ali to nekako nije išlo.

Ne zna se tko je ubio Radeta i Jelu. Otišli su tiho, pretvoreni u strah. Možda sam glup kada ovo kažem, ali tog čovjeka pamtim samo po onom pekmezu i po tome što se nije, makar noću, protegnuo da ubere tu jabuku.

BUBA

Rat je počeo u godini njezinog punoljetstva. Tek se bila privikla na nježno glatke gradske ulice, miris benzina, nafte i olova i ples iz krajnje desne u krajnju lijevu pa preko mosta prije nego što se na semaforu upali žuto. Veći je dio svoga života provela na Ravnoj Romaniji kod nekog Miloša, koji ju je koristio za najgrublje i najprljavije poslove. Kad sam je prvi put vidio smrdjela je na stajski gnoj, cement i rakiju, i upravo se bila vratila s gradilišta veleljepne kavane u koju umjesto kamiondžija danas svrate četnici. S Milošem sam se oko cijene vrlo brzo dogovorio jer je on želio samo da je se što prije riješi. U selu u kojem je najslabiji auto bio golf jedna je prastara buba bila opće ruglo.

Pao je već mrak kad smo se spustili niz Romaniju, preko Pala, pa kroz tunele. Iznad jednog jesvijetlećim slovima pisalo: »Ide Tito preko Romanije...« Te tri točke uvijek su me zbunjivale; imao sam dojam da skrivaju nešto nepristojno. Moja stara nacistička dama nije se obazirala na tekovine revolucije, već je glasno brektala, smireno i pravilno kao kakva budistička svećenica. . Pred kućom sam joj, na najvećoj nizbrdici, našao mjesto za parkiranje, mjesto s najljepšim pogledom na sarajevska brda, pošćropljena bijelim turskim nadgrobnicima. Prvi put u životu bila je uredna i čista a među svim onim mazdama, hondama i tojotama djelovala je kao manekenka iz doba romantičnoga futurizma. Komšija Salko je izjavio kako djelujemo

kao skladan par. Ja glavat i nekako nabijen, a ona sva u nježnim metalnim oblinama. Ostali su primijetili kako sam mogao kupiti i nešto bolje jer će se ovo nakon tri dana pokvariti.

Nabavio sam joj najjeftiniji radio-kazetofon, onaj koji nitko neće ukrasti, i filovao ga glazbom koja je mogla nadjačati njezin motor ili zajedno s njim stvarati jedinstvenu zvučnu kulisu. Ledena Caveova melankolija pulsirala je u taktu savršene nacističke mašine, negdje na putu prema Kaknju, pokazujući tako da je od svih mudrih ideja, zuboboljnih ideologija i uspjehjenih povjesnica važnija skladna slika svijeta, prizor koji ostaje nakon svake revolucije i apokalipse. Nakon što je Mariji Antoaneti odsječena glava ljudi su naučili što je to barok, nakon što je Lenjin pobio Romanove zakotrljala su se dječja kolica niz kamene stube filma, a nakon što je Hitler bio Hitler ja sam pronašao svoj ritam u četiri takta i tisuću tristo kubika.

Katkad bi joj se začepio dovod benzina, pa se iznenada gasila, jednom joj je pukla spona od kvačila, ali se nikada nije ozbiljno kvarila. Gutala je ogromne količine goriva i lako se prljala, no to su zbilja samo sitnice. Pogotovu kada se voziš iz čistoga zadovoljstva i kada ti je mašta još uvijek saveznik. Auto mi nije služio da bih negdje pobjegao, niti da bih nekamo stigao.

Drugoga je svibnja grmjelo i iz neba i iz zemlje. Počelo je oko podne. Završio sam u nekakvom podrumu nakon što sam popio svoju posljednju predratnu coca-colu, a prije toga se provozao gradom i ostavio bubu na parkiralištu. Eksplozije nisu utihnule ni kad je pala noć. Sjedili smo u toj rupi i razgovarali, mi što smo se prvi put u životu sreli. Gomila slučajnih prolaznika, žena na povratku s tržnice, djeca na koturaljkama. U tom mraku pucnjava je vjerojatno djelovala još strasnije i mislio sam da iza nje neće ostati više ništa. Stalno mi se po

glavi vrtjelo što će prije nestati - moja kuća ili moja buba. Želio sam, naravno, da se spase i jedno i drugo, no gruhanje je neumoljivo tražilo da se odredim. Nakon cjelonoćnog razmišljanja izabrao sam dom. Bubu sam već zamišljao kao mrki metalni kostur, vjerujući da zamišljanjem spašavam ono prvo.

Pucnjava je utihnula kad se već razdanilo. Sunce je cijepalo vid, pod nogama je krčkalo staklo, grad je bio pust i polomljen. Semafori više nisu radili. Otišao sam do parkirališta i u gomili zapaljenih i izbušenih auta našao bubu prekrivenu prašinom i sa sasvim malom ranom od gelera. Odvezao sam je kući, otvorio dvorišnu kapiju i parkirao auto unutra. E sada je stvarno počeo rat i od vožnje više nema ništa.

Vjerovao sam da je čudo što su mi dom i auto nakon tog ludog dana i još lude noći ostali čitavi. No kako je vrijeme prolazilo shvatio sam da zapravo ništa nije spašeno, nego još uvijek nije došlo vrijeme rastanku. On treba da dođe polako, da ga osjetim svakom svojom česticom, sve dok ne shvatim kako mi u ovome gradu, osim ubijenih i raskomadanih ljudi, srušenih zgrada i zaboravljenoga djetinjstva, ne pripada ništa, možda još samo vreća živoga mesa koja se hrani tugom za zaboravljenim sitnicama, dok pred krupnim i važnim stvarima u životu drhti kao motor tren prije nego što će se ugasiti.

PRSTEN

Liječnik je najavio da će se nestanak dogoditi pred jutro. Baka je umirala, to smo svi znali, ali je taj najavljeni trenutak, lišen svake nade, unosio pomutnju. Kako ga dočekati, kako unaprijed registrirati u savjesti, kako izbjeći onu najgoru mogućnost da u neko doba noći zazvoni telefon i neki nepoznati glas, pun birokratizirane sućuti, saopći da je, evo, upravo sada, dok smo spavali, znana duša napustila onkološki odjel bolnice na Koševu.

Majka je oko ponoći odlazila u bolnicu i vraćala se rano ujutro. Odmahnula je glavom i legla u krevet. Bilo je to u ljeto 1986., u vrijeme Svjetskog prvenstva u Meksiku. Dugo umiranje počelo je kada su ekipe tek bile podijeljene u kvalifikacijske skupine, trajalo je sve vrijeme četvrtfinalnih utakmica koje su po cijelu noć prenošene na televizijskim ekranima. Uz nogomet čekao sam majčin povratak iz bolnice, upitno je pogledao, gasio televizor i spavao do podne.

Grad se odmarao u kavanskim baštama, blagost pred žegu obuzimala je ljude umorne od zime i proljetnih gripa. Pio sam kavu na osunčanoj strani, pokraj ulice kojom je tekla kolona putnika za jug, komentirao sinoćnje utakmice s poznanicima i čekao da padne noć i započne novi krug umiranja i noćnih prijenosa iz Meksika.

U vrijeme prve polufinalne utakmice majka se vratila iz bolnice, skuhalo kavu, utišao sam ton na televizoru, Nijemci su se nijemo radovali postignutome голу, a ni ona ni ja nismo progovorili ni riječi.

To je, dakle, taj kraj. Otišli smo spavati jer će od ranoga jutra dolaziti rođaci i prijatelji da nam, kako je već običaj, olakšaju bol čvrstim zagrljajima i posmrtnim darovima.

Boce s pićem, paketiće kave i šećera u kocki slagao sam u špajzu, dočekivao i ispraćao poznate i nepoznate ljude, hladno prelazio preko postavljenih pitanja i jedva čekao da sve to prođe.

Javili su nam da baku odbijaju primiti u mrtvačnicu jer ima vjenčani prsten na ruci. Događalo im se ranije da rodbina reklamira kako je s umrloga pokradena zlatnina i zato su uveli pravilo po kojemu se sav nakit mora prethodno skinuti. Majka je otišla u bolnicu i obavila to.

- Vratit ćemo joj prsten prije pogreba, rekla je, i zaboravila ga na noćnom ormariću. Sjetit će se tek nakon nekoliko dana.

Sahrana je bila tiha i bez suza. Na crnom kovčegu zakovali su malu brončanu pločicu na kojoj je pisalo ime i prezime pokojnice, godina rođenja, a kao datum smrti - 6. 6. 1996. No to nikome nije bilo pretjerano važno. Možda jednom, kada svega ovoga ne bude bilo, i kada nas neki arheolozi budu iskopavali kao Pompeje, ta pločica njima bude zanimljiva.

Dom smo na povratku zatekli pustim za jedan život i jedno iščekivanje smrti. Sućutnici su se razišli svojim kućama, majka je - više sama za sebe - prepričavala život pokojnice, a ja sam uključio televizor da vidim finale Svjetskog prvenstva u nogometu. Sve krugove već sam bio zatvorio i valjalo je zatvoriti i taj. Neki je stadion na drugome kraju svijeta proključao od uzbuđenja, nekim se ljudima događalo nešto sa čime ja nisam imao nikakve veze i upravo zato mi je prijalo. Sreća je u odsustvu svakog osjećanja promatrati prizor koji

je u stanju prebrisati sve druge dojmove i, kao u trenutku orgazma, vlastiti život učiniti manje važnim.

Bakina smrt bila je posljednja izolirana tuga u djetinjem svijetu vedrine. Mrak koji je potom pao dijelom je bio mrak sazrijevanja, ali je više od toga bio najava kataklizme, vremena s puno smrti, dugom patnjom i kratkim umiranjem. Na nestanak se više nitko nije privikavao jer je u rat ugrađena navika smrti bez tuge. Ostaju samo rijetki trenuci histerije, pune suza i nekontroliranih jecaja, koji znaju doći sasvim iznenada. Sto je manji razlog, to ih je teže kontrolirati. Filmske melodrame, nježne ljubavne priče, smrt životinje na cesti - toga se čuvam.

Oni hektolitri posmrtnog alkohola popijeni su u prvim mjesecima rata. Stajali su godinama u špajzi da bi u prvome trenutku prostrujali žilama, stabilniji od krvi koja samo čudom može ostati neprolivena.

A prsten je još uvijek neukraden. Kao pola uspomene traje nad glinom pod nogama. Drugo pola dolje je, s kosturom djeda, sahranjenog još u davno vrijeme, kada u mrtvačnice još nisu bili uvedeni novi propisi.

GOSPAR

Nekada su uz Sepetarovac nosači na leđima nosili pletene korpe pune robe, sve do bjelavskih magaza i radnji na Pothrastovima. Uz tu beskrajno strmu ulicu uspinjali su se stoljećima, da bi ih na samome vrhu dočekala ulična česma pod čijim su mlazom nalazili osvježenje i nadu da će jednoga dana to brdo pod težinom njihove muke popustiti. Česmu je nekada davno, ne pamti se kada, sagradio neki beg da učini dobro ljudima i da mu se to na onome svijetu zabilježi. Njezina voda nikada nije presušila, pa ni u vrijeme kada su nosače zamijenili kamioni, a spomen na njihove sepete ostao samo u imenu ulice.

Gospar Ivo živio je pri dnu Sepetarovca gotovo čitav svoj život, ali je i sebi i drugima uvijek ostao čovjekom iz Dubrovnika. Ruže u njegovom vrtu bile su krupnije od ostalih, kamena staza uvijek čista, a njegov pozdrav srdačan baš onoliko koliko treba, ni odveć prislan kao kod čaršijske raje, ni odsutan kao kod novokomponirane gradske gospode.

U ranu jesen 1991., nakon četničkog napada na Dubrovnik, gospar Ivo je kupio pet kokoši i pijeveca, počupao ruže i okopao zemlju, te pronašao u vrtu stari zatrpani bunar. Očistio ga je, nasuo šljunka i ogradio finim bijelim kamenjem. Komšije su znale što mu je na umu, ali im opet nije išlo u glavu kako netko može tako crno misliti i kako se jedan gospar može pretvoriti u blatnjavog radnika i seljaka koji je spreman istrpiti kokošji smrad.

- Neka, ako čega, ne daj Bože, bude, ja sam spreman, a ako ne bude, dobro sam se zabavio. Trideset godina živim među ružama, pa neću valjda umrijeti a da ne osjetim po čemu se razlikuju od kokoši.

Početak rata dočekao ga je s odličnim urodom rajčice i zelene salate, a prvi nestanci vode s bistrom i hladnom bunarskom vodom. Vremenom je komšiluku veselo kokodakanje postalo slično glasanju rajskih ptica, zvuk koji te izvodi iz svijeta tame na danje svjetlo.

- Gospodin čo'ek ti je gospodin čo'ek, a fukara je fukara i džaba mu sve. Jučer smo ga gledali među ružama i mislili - vidi doš'o gospodin iz Dubrovnika, a danas ga eno u kokošnjim gounima i opet isti gospodin.

A kada jednom voda u cijevi nije došla deset dana i kada je presušila i česma na vrhu Sepetarovca, komšije su s kantama u rukama po prvi put pokucale na Ivin prozor. On im je nagrabilo vode, a oni su, naravno, pustili dobar glas po mahali. Sutradan se pred Ivinom kućom već našlo pedesetak ljudi, on ih je poslužio, ali je došlo još pedeset. Nitko nije smio sam grabiti vodu da ne zamuti bunar.

Nakon nekoliko dana gospar Ivo je izujesio obavijest na svoja vrata: »Cijenjeni susjedi, termini za bunar su od 10-12 i od 16-18. Mimo toga nisam u prilici da vas poslužim.« Pred kućom se rastegnuo dug i iznimno uredan red, Ivo je puštao tri po tri vodonosca, nitko se nije bunio niti je glasnije govorio. Pravila ponašanja morala su se poštivati kao u džamiji ili crkvi. Neoprezni su bivali upozoreni, bilo od Ive, bilo od ljudi u redu, da su došli navodu, a ne u birtiju, te da se u skladu s tim i ravnaju.

Za dana velikog granatiranja ili kad zapaše jugo gospar je postajao malo nervozan, no ljudi su ga pogledima, kurtoaznim pitanjima i sitnim znacima pažnje pokušavali oraspoločiti. Nekad bi

im to uspijevalo, a nekad bi se Ivo ponašao kao kakav oholi plemić; pljuštale su ironične opaske, bezrazložna upozorenja, pa i uvrede. No vodu nikada nikome nije uskratio.

Kad bi se južni vjetrovi, a i četnici smirili, gospar je bivao opet onaj stari; dostojanstven i kada je onako pognut nad bunarom i kada mu se cijedi znoj s lica i kada ga uhvati mala snaga pa mora na pet minuta sjesti.

U vremenima kada bi se gradski vodovod opet pokrenuo gospar Ivo je mogao odahnuti dušom. Tih dana niti ga je tko spominjao, niti mu je tko kucao na vrata. Valjalo je čovjeka ostaviti da se malo odmori od svijeta. I ne zaboraviti kako ćeš mu se opet vratiti, sretan što si se rodio pod dobrom zvijezdom ne moraš pješaćiti do gradske pumpe kod Pivare gdje četnici svako malo pošalju granate.

Dan pred Božić gospar Ivo je izvijestio narod da sutra iznimno neće raditi jer mu je praznik, ali će danas ostati na bunaru cijeli dan. Na blagdan su vodonosci donijeli darove. Pite, baklave, vrčeve s kiselim mlijekom načinjenim od mlijeka u prahu, malene zamotuljke s mljevenom kavom, a neki je mladić negdje nabavio kutiju filter Croatije, što je Ivu osobito dirnulo.

Prvi dan nakon Božića bio je kao i svi drugi. Na jednoj strani dugi red ljudi, žena i djece s kantama, a na drugoj Ivo zagledan u dno bunara. U njegovoj bistrini za jednu je sarajevsku mahaluhu sabrana sva dobrota ovoga svijeta. Gospar će napuniti sve kante, a onda im valja uzbrdo.

- Svaki dan kada vučem vodu gore sjetim se Krista i Kalvarije. Mislim je li moguće da je Kalvarija stalno uzbrdo, ili ima malo uzbrdo, malo nizbrdo - govorila je moja majka jednoj Muslimanki, natovarivši joj i tu brigu na vrat.

BOSANSKI LONAC

»Znam koja je brzina svjetlosti, ali nismo učili koja je brzina mraka!«

(Dino iz Zenice, 12 godina star, na privremenom školovanju u Zagrebu)

Trebalo bi otići negdje, u Afriku recimo, gdje ljubavi budu i traju kao u bajkama. Znaš ono, njih dvoje slučajno se sretnu, zaljube se, izrode djecu i žive sretno i zadovoljno sve dok ih smrt ne rastavi. To je model koji, bez obzira na stvarnost, zamišljamo još od puberteta, o kojem djevojčice čitaju u ljubavnim romanima, a roditelji ga, ali sa sigurnošću, planiraju za svoju djecu. Međutim, obično sve bude drukčije i sve naknadno, kada je gotovo i propalo, izgleda kao igra sadistički podešenih okolnosti.

Elena je kao mlada i ambiciozna Zagrepčanka došla u Sarajevo izabravši studij kojeg među desetak sličnih nije bilo u njezinom gradu. U početku su je nervirali vozači tramvaja koji se, mimo stanice, zaustavljaju na Baščaršiji da kupe burek, izluđivali su je ljudi koji preglasno govore i okrutno se šale, smetali su je prejaki i nepoznati mirisi, mladići koji pri prvom susretu ispričaju sav svoj život, a pri drugom su već na maršupičkumaterinu. No kako je to bio grad koji nije tražio da se mijenjaš i koji je podnosio čak i prezir, tako se i Elena mogla na njega naviknuti. Činjenica da tako različiti ljudi žive na jednome mjestu i da ih ta različitost ne opterećuje s vremenom je

donijela užitak, zadovoljstvo koje svojom površnošću i neposrednošću podsjeća na čekaonicu kolodvora s kojeg vlakovi voze u pakao i u raj.

Zlaja je bio ostarjeli, nesvršeni student novinarstva, dijete bogate i ugledne muslimanske obitelji koja je mirisala na mekani bosanski islam i balzamiranu bečku gospoštinu. Gradski su zajebanti tvrdili kako ni muha u njihovoj kući nije obična muha, nego uokolo leti odjevena u frak.

Kako uz svaku dekadenciju obično ide lijenost, tako je i Zlaja postao čovjek iz kavane, finih manira, dobrog čuga i bezbrojnih planova o životnom uspjehu koji, naravno, nikada nisu imali veze sa stvarnošću. Što je dublje propadao i što je situacija u zemlji bivala teža, Zlaja je sve više sanjao. Započinjao bi, uz prvu čašicu, pričom o novom genijalnom biznisu, oko ponoći bi se već udružio s drugim biznismenima, a ujutro bi osnivao multinacionalnu kompaniju. Planovi su se kretali od štampanja lista koji će se prodavati u sto tisuća primjeraka do proizvodnje čaja za trudnice koji bi odredio spol djeteta. Za žensko dijete jedna vrsta čaja, za muško druga, a u slučaju da čaj omane i da roditelji dobiju bebu neželjenog spola proizvođač vraća novac. A kako zakon vjerojatnosti kaže da je u pedeset posto slučajeva spol pogođen, biznis može donijeti veliku lovu.

Naravno, i ovaj je plan, kao i svi drugi, propao kada je Zlaji pala na pamet nova, još genijalnija ideja. Nesviknutom svijetu te beskrajne kavanske priče mogle su biti zamorne, no većini ljudi koji su i sami nešto samozatajniji sanjari bilo je iznimno prijatno provoditi noći sa Zlajom, pogotovo što je on bio dovoljno obrazovan i pametan i nije ni za najvećeg pijanstva pričao gluposti.

Kako su se i gdje susreli Elena i Zlaja, to nitko pouzdano ne zna, ali je najvjerojatnija verzija koja kaže kako je ona jedne noći bila

slučajan gost u kavani u kojoj je on držao bank. Bila je to ljubav na prvi i posljednji pogled. Dok su šetali gradom, ona se topila u njegovom zagrljaju, a on joj je, s nježnošću neprimjerenom za ovaj svijet, pričao priče koje su od stvarnosti bile jednako daleke kao i njegovi planovi, ali su u ljubavi više nego savršeno funkcionirale. Zlaja je ustvari govorio sve ono što mi, dosadni i racionalni muškarci, želimo reći, ali nikada ne znamo kako.

Kad su počeli zajedno živjeti, svi su pretpostavljali kako će se jedno od njih dvoje promijeniti. Ili će Zlaja pokvariti Elenu, ili će ona popraviti njega. Ili će se ona propiti, rasfantazirati i opustiti, ili će on postati uredan, ambiciozan i sračunat. Međutim, vrijeme je prolazilo, voljeli su se kao na početku, ali su ostajali isti. Sve ono što bi se kod drugih ljudi moralo sudarati, izazivati svađe, pucanje po šavovima i razlaz njih je još više spajalo. Elena je bila vedra, zadovoljna i uspješna, a Zlaja je bio sretan, duhovit i nerealan. Ona bi ga u njegovim kavanskim pohodima pratila samo kad bi joj to dopuštalo njezino uredno isplanirano vrijeme, a on je bio prezadovoljan što ona tako uspješno radi, bio je pun savjeta i sve je češće u svoje snove o uspjehu uklapao nju.

Rat je, međutim, uzdrmao i snove i ambicije. Granate su bile nešto neplanirano, što se nije moglo izbjeći i zanemariti i što je svačiji svijet, bio on realan ili fantastičan, uzdrmalo iz temelja. Smrt je bila jednako pojavom iz snova i iz stvarnosti, i posebno je nesretnim činila ljude koji su živjeli u čistim i jasnim svjetovima, ljude koji nisu previše sumnjali i koji su, na ovakav ili onakav način, imali svoj stav o životu. Nakon mjesec dana rata Zlaja je uspio nagovoriti Elenu da iz »sarajevskog pakla« ode u Zagreb. On je ostao jer je vjerovao kako još uvijek nije sve izgubljeno, kako još ima mjesta planovima, a oni su,

opet, bili mogući samo u Sarajevu. Zlaja je osjećao da nijedan drugi grad neće podnijeti krhki svijet kakav je stvorio u svojoj glavi.

Mjeseci odvojenog života nisu puno toga promijenili, osim što je Elena shvatila kako je ostavila nešto dobro i važno i kako joj Zagreb više nije centar svijeta. Čime je bila inficirana, drugim gradom ili Zlajom, to zapravo i nije važno, no neprestano je hodala s kamenčićem u cipeli koji ju je upozoravao da je život - njezin život - negdje drugdje, a da mu se, eto, ne može vratiti.

Čudnim putovima, preko bosanskih planina i mimo ljutih bosanskih vojnika u različitim uniformama, Zlaja je stigao u Zagreb nakon što je istekla prva godina sarajevskog rata. Od jedne zemlje, snova i planova njezinih ljudi i bezbrojnih bosanskih svjetova ostalo je toliko malo da su i najuporniji poželjeli sačuvati živu glavu, makar ne znali što će kasnije s njom.

U Zagrebu je bilo nemoguće rekonstruirati izgubljeni svijet snova. Planovi su u ovdašnjim kavanama djelovali prazno i nategnuto i bili su laž još prije nego što se izgovore. Osim toga, nije bilo onih koji bi slušali i potvrđivali, koji bi se smijali i zajebavali. A ako ih je i bilo, oni su komunicirali u drugim kodovima, okupljali se u drugim kavanama i imali fikcije koje su, vjerojatno, jebeno slične Zlajinim, ali nije bilo tog lota da se sretnu.

Elena je pokušavala uvjeriti Zlaju kako je vrijeme da počne misliti drukčije, a on joj je odgovarao blijedim kopijama svojih sarajevskih priča koje više nisu imale kraj, nego su se gubile u tami kao loše kopirana telefaks poruka. Očajnički je pokušavao da bude drukčiji, da smisli nešto i da se izvuče, no nedostajala mu je poanta. Postao je čovjek koji ništa u životu ne zna raditi kako treba, ali koji više ne zna ni maštati.

A onda ga je uhvatila fikcija kuhanja. Kuhao je jednako dobro kako je i fantazirao. Činio je to sa zadovoljstvom čovjeka koji nema drugog izbora niti drugog interesa. Njegova jela su, kao i njegovi planovi, bila stvar čistog zadovoljstva. U njima je bilo neke bosanske metafizike koja se opirala prehranjivanju i preživljavanju i sva je bila utopljena u čisto, nepatvoreno zadovoljstvo.

Elena je bila sretna kada bi Zlaja kuhao. To je, dakle, bilo to. Imalo je smisla i razloga i nije beznadno tonulo ka dnu. No jednoga je dana Zlaja poželio skuhati bosanski lonac, a to nije moguće u svim onim blesavim zepterima i loncima na kojima će još narednih sto godina pisati »Made in Yugoslavia«. Za bosanski je lonac bila neophodna glinena posuda kakvih u turboeuropskom Zagrebu, naravno, nema. Kakvih, uostalom, nije bilo ni u sarajevskim trgovinama, ali su se mogle naći u svim bosanskim kućama.

Danima su Elena i Zlaja pretraživali Zagreb u potrazi za glinenim loncom. Na koncu su, ipak, na dva različita kraja grada našli dva komada, naprosto idealna za spravljanja ritualnog jela. Teško je, međutim, bilo odlučiti se. I ona i on gurali su se deset puta po tramvajima, znalački kuckali noktom po loncima, odmahivali glavama i izlazili iz trgovina. Dilema »buridanovih Bosanaca« bila je nerazrješiva. Svaki je lonac bio naprosto idealan. Nedoumicu je razriješio netko drugi, vjerojatno opet Bosanac, koji je kupio drugu glinenu posudu, tako da je ostala samo prva.

Zlaja se beskrajno radovao loncu, po tisuću puta opisivao spravljanje jela, nagovještavao božanski okus, svoje fantazije opet zaključivao sjajnim poantama.

No tada su Zagrebom zaredale racije, određeni su Muslimani bez izbjegličkih kartona, a o njihovim se kasnijim sudbinama pričalo

svašta. Elena je sad Zlaju nagovarala na način na koji je on to činio za prvih travanjskih granatiranja u Sarajevu. I nije joj trebalo puno; on je spakirao stvari i otišao u neki izbjeglički centar na Zapadu. Lonac nikada nije upotrijebljen. Ostao je u kuhinji kao prazna saksija, dok se ne razbije ili dok ga se ne dokopa neki drugi Bosanac.

Što je bilo s ljubavi, to je vjerojatno već jasno. Što, opet, nikome ne uskraćuje pravo da sanja, planira i mašta. To je, zapravo, i prva prilika da i ona i on žive u svijetu koji sa stvarnošću nema nikakve veze, da se odvojeni tisućama kilometara sretnu u ljubavnoj priči kakve se događaju uvijek negdje drugdje, u Africi recimo, ili u nekoj drugoj zemlji u kojoj se još uvijek sve događa iz čistog zadovoljstva.

HANUMICA

Nikada je nije ni vidio ni čuo, ali kada mu je telefonom tetka ponudila da se useli u njezin stan, Ćipo je objeručke prihvatio. Pet soba, čovječe, nijedan razbijen prozor, plinsko grijanje i špajza puna hrane. Sve u svemu, Ćipo nikada nije bolje ni živio. Nakon što je prije desetak godina otac otišao u Kanadu, a majka se izgubila u nekoj birtiji na šabačkoj magistrali, lutao je od podruma do podruma, žicao lovu, istovarivao ugalj i za koju stotinu maraka prenosio nekakve paketiće preko granice na Ljubelju.

U početku nije znao što će s tolikim sobama, svake je noći spavao u drugoj, topeći se u dubokim perinama u kojima te, kad se jednom u njih uvučesh, nikakav geler ne može pronaći. No u tako velikom stanu čovjeka na koncu mora ugnjaviti samoća. Samo budala u toliko soba može živjeti sama, mislio je, i počeo se baviti planovima o popunjavanju svake praznine i naseljavanju svih pustih ćoškova. Najprije je doveo nekog psa lutalicu koji se uneredio po svim ćilimima, a onda uginuo nasred hodnika. Potom je donio mačku, i ona nakon dva dana pobjegla, ali je tada sreo Mujesiru, sedamnaestogodišnju djevojčicu iz Foče, koja je tko zna kojim putevima, mimo frontova i četničkih zasjeda, ostavivši svu poklanu rodbinu, osvanula u Sarajevu. Pokazao joj je gdje će spavati, napomenuo da joj nije pametno započinjati nikakvu priču niti ga za bilo što pitati jer je prijek i

nervozan i zaprijetio joj da nikada, bez obzira na moguće razloge, ne zalazi u njegov dio stana.

Mujesira je očistila pasja govna sa čilima, ispremještala namještaj u svojoj sobi, ugodila stan prema ženskom oku i unijela, makar sa strane, malo života u Ćipinu čamotinju. On ju je poprijeko gledao, nikada nije progovarao riječi, a kada su nakon petnaestak dana uslijedila uobičajena pitanja, odgovarao je osorno i gotovo s mržnjom. Mujesira ga je trpjela onako kako se već trpe muškarci koji su na svoju ruku, ne tražeći objašnjenja ni tamo gdje bi ih svaka žena na ovome svijetu tražila. O Ćipi nije znala ništa, odakle je stigao, je li ovo njegov stan i gdje je radio da ga je ovako lijepo i skupo mogao opremiti. Ponekad bi se upitala, pogotovu kasno noću, u vrijeme straha i strepnje, čiji je zapravo on, naš ili njihov, i da nije možda kakav pritajeni snajperist ili špijun, zašto toliko skriva svaki i najsitniji detalj o sebi, zašto barem nije rekao kako se zove, jer Ćipo sigurno nije, takvih imena nema ni u Srba, ni u Hrvata, ni u Muslimana. Pokušavala je otvoriti ga nasmijanim pogledima i sitnom nježnošću, prinosila bi mu kavu i nabavljala alkohol na pijaci, ali je Ćipo ostajao jednako osoran.

- A smetam li ja tebi? Dugo sam već tu i možda je vrijeme da se iselim - spomenula je jednoga jutra.

On ju je prezirno pogledao, pljucnuo ustranu i procijedio:

- A gdje ćeš, jadna ne bila?

Izišao je iz kuće ne čekajući odgovor. Mujesira je ostala otvorenih usta, dok su joj se po glavi rojila razna objašnjenja i male ženske podlosti kojima bi mogla da ga razmekša i konačno navede da pokaže svoje lice onakvim kakvim ga je pokazivao drugim ljudima i ženama, a sigurno je, mislila je, u njegovom životu bilo i drugih. Nije valjda pao

s mjeseca, sigurno je imao oca i majku, možda i prijatelje, ženu i djecu. No kada se popodne vratio kući više se nije usudila progovoriti ni riječi. Osjećala je, ako ga nešto upita, Ćipo će eksplodirati i tko zna što će se onda dogoditi, tko zna kako bi se opet, iznenada i naizgled bez razloga, mogao rasuti svijet kao što se rasuo prije nekoliko mjeseci u Foči.

Jednom ju je u prolazu, valjda slučajno, dodirnuo. Ona se stresla i posrnula, Ćipo se osvrnuo i opet je nimalo toplije pogledao. Jednom je, dok je bio vani, povirila u njegovu sobu. Na zidu je bio ogroman križ i još neke kršćanske relikvije. To je dakle to, pomislila je, i narednih nekoliko dana vjerovala kako o Ćipi zna sve. On je, znači, katolik, i zato je mrzi.

Ali, vidiš, katolici su ipak bolji od pravoslavni. Puste te u kuću umjesto da te ubiju, samo što te ružno gledaju.

Ćipo se dugo mučio što činiti s tom djevojčicom. Učinila mu se lijepa, ali u isto vrijeme i tako tuda. U njegovim prijeratnim podrumima takvoga bića nije moglo biti, a evo sad, u tetkinom stanu, usred rata, zatekla se, kao dar s neba, kao čista i otvorena ponuda nekog drugog, čestitijeg i boljeg života, koji je, opet, s jedne strane djelovao tako obećavajuće, a s druge strane bio duboko odvratn. To fočansko dijete uvuklo mu se, protiv njegove volje, pod kožu, kao najava nove, još žešće i bolnije nesreće. Htio je dodirivati ju, ali mu se svaki mogući dodir činio kao otvorena najava konačnog životnog gubitka, onoga nakon kojeg ne ostaje više ništa, osim da poludiš, da se ubiješ, ili da se postaviš nasred Tršćanske ulice i čekaš dok te ne pokosi četnički snajper s Jevrejskoga groblja.

Pred spavanje bi se zagledao u onaj križ i ponovio u sebi: »Ja sam, Bože, ovdje, ne mogu pomoći ni sebi ni njoj, a ti si tu, pa nam

pomozi!« To mu je tako zvučalo kao molitva.

Nekako pred kraj ljeta, na samom ulazu u zgradu, Mujesiri je granata odbila obje noge. Dva dana umirala je u bolnici, liječnici su već digli ruke od nje, a Ćipo je ispod prozora ponavljao da se orio bolnički krug: »Vrati mi se, hanumice moja!« Vidio ga poznat svijet kako plače. Pitali se što je imao s tom malom, i onda ga prozvali Hanumica.

GONG

Na okuci, tamo kod Higijenskog zavoda, vozači tramvaja su uvijek zvonili; valjda nisu znali što ih čeka s one strane, ili se nekada tu dogodila nesreća, ili su tek bili sujevjerni. Njihova zvonjava malo se koga ticala, stanari okolnih zgrada nisu je više ni čuli, kao što se ne čuje kucanje zidnog sata; čak se ni mačke na podzidu kod vojnog magazina nisu trzale iz ljetnog drijemeža. Godine su prolazile, tramvaji su zvonili, iza okuke bi zijevnula uvijek ista ravnica, sve do Marijindvora i stanice na križanju Titove i Tvrtkove.

Zvonjava se nije ticala ni stalnih gostiju Kvarnera, male alkoholičarske birtije u kojoj su uz veliku sarajevsku ili nikšićku pivu i badelov vinjak iskliznute generacije čekale svoju cirozu. No jednoga je dana Meha Padobranac u Kvarner doveo svog prijatelja iz vojske, bivšeg boksača banjolučke Slavije, Mišu zvanog Srce. Kao i svakog novog gosta, domaćini su Mišu Srce dočekali s dva pitanja u pogledima - koliko novca ima u džepovima i hoće li remetiti blaženi kvarnerski mir. Pravi pijanci ne psuju i ne razbijaju, oni očekuju tišinu, mir i kontemplaciju; živcira ih svaki nagli pokret, za preglasno izgovorenu psovku hvataju se za boce i započinju tuču koja uvijek biva pogrešno objašnjena u crnim kronikama. Oni tek brane svoje pravo na posljednje piće.

Pet minuta nakon što je Miso Srce ušao u Kvarner zazvonio je prvi tramvaj. Miso Srce je mahinalno digao ruke u boksački gard, ravno u

lice Velije Fudbalera, a ovaj je, isto tako mahinalno, zgrabio pepeljaru i zveknuo boksača posred glave. Meha Padobranac je skočio da brani prijatelja, Mirso Kuglager se od iznenađenja srušio sa stolice, Lojze Profesor je uzviknuo - krucifiks i krucijalis, Zoka Šanker je ispustio čašu iz ruke, Miso Srce se digao, uhvatio Veliju Fudbalera za mišicu i rekao:

- Oprosti, jarane, nije bilo namjerno!

Velija Fudbaler ga je uplašeno pogledao i odgovorio:

- Nema veze, desi se.

Da popravi stvar, Meha Padobranac je svima zovnuo piće. No prije nego što je runda stigla opet je zazvonio tramvaj. Miso Srce je nervozno pogledao u Mehu Padobranca i rekao mu:

- Ajmo odavde, jebu me ovi tramvaji.

- Ne možemo, bolan, sad poč', vidiš da sam naručio turu.

Mišo Srce se promeškoltio u stolici, Zoka Šanker je donio pivu, otpijeni su prvi gutljaji, opet je zazvonio tramvaj, Miso Srce je digao ruke u boksački gard, baš svi su gledali u njega i baš svi su se nasmijali. Nasmijao se i Velija Fudbaler, koji se, kažu, nije smijao od 1951. kada je Panduroviću iz Proletera u žaru nogometne igre iskopao oko. Svima se nekako simpatičnim učinio taj iščumijehali boksač, kojemu je, eto, od svega na svijetu ostao još samo zvuk gonga u ušima. Miso Srce je na taj račun popio još jednu besplatnu pivu.

Sutradan je došao sam u Kvarner. Domaćini su ga dočekali prepoznavajućim pogledima, Velija Fudbaler ga je potapšao po ramenu, Zoka Šanker je, brišući čaše, kresnuo:

- Ej, Tahikardija, ima li de tramvajaja?

Miso Srce gaje zavjerenički pogledao i naručio pivu. Naišao je prvi tramvaj, bio je to onaj očekivani, Miso Srce je pokazao srednji prst, ali

nije računao da će naići i sljedeći. Svaka nova piva njegov je gard činila čvršćim i munjevitijim. Domaćini su to znali, pa su mu plaćali pive. Njegov refleks postao je dijelom dnevnoga rituala, a samo je Lojze Profesor sumnjao, nakon što su prošli mjeseci, da postoji čovjek koji se ne navikne na zvonjavu tramvaja.

To, na koncu, više i nije bilo važno. Miso Srce je u Kvarneru bio kao kukavica koja kuka na svaki puni sat. Onim danima kada se nije pojavljivao u birtiji svi su osjećali nekakvu prazninu i svi su imali dojam da gube nešto dobro i važno. Vrijeme im se rasipalo među prstima, piva je gubila okus, vinjak je gubio moć. Prolaznost, prazni džepovi i tiha prijetnja nadolazećeg rata bili su jedine izvjesnosti. Kad bi se sutradan Miso Srce pojavio u Kvarneru, ljudi su, s radošću i optimizmom, čekali prvi tramvaj.

Šestoga travnja na staklenim vratima Kvarnera dočekala ih je osmrtnica Lojze Profesora i priča o prvim granatama koje su pale na Jarčedole. Tog dana manje se pilo i više razgovaralo. Hladnih i bistrih glava, Edo Inženjer, Velija Fudbaler, Meha Padobranac, Mirso Kuglager i Stevo Lopov analizirali su situaciju. Zaključeno je da će biti što biti mora. Mato Kmet je primijetio kako je Lojze Profesor vjerojatno posljednji iz raje kojega je Bog pozvao sebi zbog ciroze, ostali su slegnuli ramenima, a na ulazu se pojavio Miso Srce. Sjeo je za svoj stol, zapalio cigaretu i procijedio:

- Ovaj meč ima da traje sto i jednu rundu, a meni glave neće doći ni tramvaji, ni aperkati, ni vaša zajebancija. Mene će, evo, ovo ubit'!

Udari se desnom šakom tri puta o lijevu stranu grudi i značajno pogleda sve prisutne.

- Nije Miso lud niti je srce biceps pa da ne konta. Znam ja šta vi mislite kada ovamo uđem. Nek' još dva puta prođem kroz ova vrata i

neće više biti Miso Srce, nego Miso Četnik. Jebem li vas pogane, sad vam iz guzice u glavu došlo de ste i 'ko ste, a dok su braća oštrila noževe zvali ste mi pive, nije se znalo koji je brži. Sad će vam Miso biti kriv što ste zakasnili na voz. Evo vam moja glava pa je razbijte da poslije ne mislite, jeb'la vas ona i jeb'o vas 'ko vas takve izmisli!

Zagnjuri Miso Srce glavu u šake, slediše se svi prisutni, Zoka Šanker zbunjeno progovori - pa jeb'o ga ti, Miso, i ja sam Srbin - on se ne pomjери, skoči Velija Fudbaler i taman da nešto prozbori, već bio dotaknuo boksača po ramenu, ovaj skoči i iz peta izvuče direkt kakav Bosna vidjela nije. Sruči se Velija Fudbaler na pod, skočiše svi sa stolica, Meha Padobranac, očiju punih suza, prozbori:

Nemoj, bolan Miso, grehota je! Čega, majmune? - dreknu ovaj.

- Ako ti ne znaš čega, džaba da ti ja govorim. Grehote je, eto, i tramvaja i ljudi, i tebe kad tako govoriš.

Miso Srce se trgne, kao da ga je nešto presjeklo, neka tahikardija, sruši se natrag u onu stolicu, blijed kao krpa i potpuno prazna pogleda. Sve se dogodilo u dvije minute, ni tramvaj ne bi stigao proći.

Zoka Šanker brzo natoči vinjak, prinese ga Mišinom stolu, a on se ne miče. Trajala tako šutnja, Miso Srce pode brisati oči, okupi se čitava birtija za njegovim stolom. Nitko zapravo ne zna što bi rekao, vani se čuju rafali i nekakve eksplozije u daljini, tramvaji prolaze ali ne zvone, duše kao da se sele iz tijela u tijelo, pretvaraju se u nešto drugo, nešto bolno i neprepoznatljivo.

Te večeri razišli su se bez riječi. Sutra je pred Kvarner pala granata, razbila izlog, unutra su utrčali lokalni zgubidani, razbacali inventar i odnijeli piće. Domaćini nisu ni došli pred Kvarner da vide što je od njega ostalo. Razišli su se po drugim birtijama ili su jednostavno nestali iz ove priče.

Bivši boksač banjolučke Slavije Miso pao je na mostu kod Prve gimnazije. Neki kažu da ga je metak pogodio ravno u srce, a drugi govore da ga je ipak stigao u glavu. U dnevnim novinama pisalo je kako je još jedan zaslužni sportaš pao od zločinačke ruke. To bi bilo sve, osim što se, po potrebi, još može dodati kako su u remizi i duž pruge, pogodeni zapaljivim granatama, izgorjeli svi tramvaji.

SLOBODAN

Bila je to 1944. godina i nitko nije bio siguran što će se dalje događati. Bogdan i Mira noći su provodili u dugim i mučnim razgovorima, sve dok konačno nisu odlučili da se riješe tog ploda. Bogdan je preko svojih veza došao do nekog Nijemca, liječnika koji je u dubokoj tajnosti rješavao bolje stojeće Sarajke neželjene djece. Operacija je obavljena, no Miri je trbuh i dalje rastao. Kada su shvatili da je plod preživio oštricu kirete bilo je već kasno. Nastupili su mjeseci straha: što će se roditi nakon neuspjelog pobačaja, kako će to nešto izgledati, hoće li imati dvije ruke, dvije noge i glavu.

Na dan oslobođenja Sarajeva rodio se dječak kojem su dali ime Slobodan. Plakao je kao i ostale bebe dok su posljednje njemačke jedinice, razoružane i pognutih pogleda, napuštale grad, majka je veselo mijenjala upisane pelene dok se gradom širila priča o obješenom stupskom župniku. Dječak se prvi put nasmiješio onoga dana kada su u Vučijoj luci zarobili posljednje četnike i potom ih proveli kroz grad. Činilo se da je roditeljska strepnja bila bezrazložna i da je sam Bog učinio da mali Slobodan bude glasnik ljepših vremena, širom raskriljenih zagrljaja i opuštenih dlanova koji više neće skrivati jajoliki strah.

No u vrijeme prvih radnih akcija pokazalo se da s dječakom ipak nešto nije u redu. Neke stvari učio je brže od svojih vršnjaka, ali druge nikako nije shvaćao; najprije bi dugo i neutješno plakao, potom bi se

uvukao u sebe i danima zurio u jednu točku. Kad bi konačno živnuo, roditelji su mislili da je sve to bila trenutna kriza, čudna dječja bolest kakvih ima mnogo, ne zna im se pravi uzrok, ali sve prije ili kasnije nestanu ne ostavljajući za sobom nikakvoga traga.

Kada su Slobodana upisali u prvi razred, on je doživio slom živaca. Sjedio je u školskoj klupi i urlao, stežući dasku sve dok nije polomio prste. Bogdan je došao po njega, odnio ga kući, polegnuo u krevet; san sve liječi, zaključila je zabrinuta majka, no dječak se ni sutradan ni svih narednih dana nije iz kreveta digao drukčiji. Na svaku nježnost odgovarao je toplinom, na svaki pokušaj vraćanja među vršnjake reagirao je dugim, tupim kričanjem, a potom još dužim, oznojenim snom. Razgovarao je samo o onome što ga je tog trenutka zanimalo, na sve ostalo odgovarao je zbunjenim pogledom i šutnjom. Bogdan ga je danima pokušavao naučiti kako se vezuju cipele, mali je petljao prstima, vezivao mrtve čvorove i nikako nije uspio svladati tri jednostavna pokreta. Zato je pamtio sve obiteljske razgovore, mogao je do u riječ ponoviti ono o čemu se za nedjeljnim ručkom raspravljalo prije sedam dana, znao je čiji kum je prošle godine u Promajni stao na ježa i kojem su susjedu 1946. pronašli zalihe brašna. Dječak je rastao kao neka vrsta obiteljskog podsjetnika, potpuno nesposoban za bilo što drugo osim da savršeno točno ponavlja izgovorene riječi, malo povišenim glasom uvijek istoga tonaliteta.

Sredinom pedesetih Bogdan je umro, što od tuge, što od neprebolnoga sjećanja na onu noć s jeseni 1944. kada je pristao da se kiretom riješe neizvjesnosti. Majka je ostala sama s dječakom koji će izrasti gotovo dva metra i koji nikada neće biti sposoban da sam o sebi vodi računa. Sarajlije će upamtiti staricu, fino dotjeranu i lijepoga građanskog lica iza koje na tri koraka ide njezin ogromni sin, uvijek

čist i ispeglan, dobar dok šuti i potpuno blesav kada progovori. Već je imao prve sijede u kosi kada je obućar Meho, gledajući ga preko naočala, ustanovio kako »to dijete ima na sebi upisan rok trajanja«. Živjet će dok mu je matere.

Gospoda Mira blago je i tiho otišla s ovoga svijeta u vrijeme sarajevske Olimpijade. Slobodan je na ulici počeo zaustavljati slučajne prolaznike i raspitivati se o njihovom obiteljskom stablu. Ovi su mu strpljivo odgovarali, a on je pamtio. Slobodanu se govorilo sve, a on je to arhivirao u svojoj glavi i ponavljao pri sljedećem susretu. Nepogrešivo je pamtio lica i nikada mu se nije događalo da zamijeni obitelj iz Like za obitelj iz Podrinja. Nitko bolje od njega nije razumijevao frustracije čaršijskih hanuma kada bi im kćeri pošle za inovjerca, niti je itko urednije i službenije od njega znao izjaviti sućut za pokojnikom.

Bio je dobar u svemu, osim što ga je beskrajno nerviralo kada biste ga zovnuili Bobane, Bobo ili Slobo. Tada bi stao nasred ulice, stisnuo ruke u pesnice dječje srdžbe i zaurlao: Slobodan, Slobodan, Slobodan. Lokalni mangupi su odmah prokužili njegovu slabu točku i počelo je beskrajno izivljavanje na toj mahalskoj blentovini. Djeca su trčkarala za njim, dokoni mladići su se smijali ispred granapa s pivom u ruci, sve dok ne bi došao netko stariji i ozbiljniji, rastjerao objesnu mladež i Slobodana odveo njegovoj kući.

Na koncu je izgledao kao svi luđaci ovoga svijeta. Prljav, odrpan i uvijek gladan. Nitko zapravo ni ne zna od čega je nakon majčine smrti živio, jesu li ga hranile komšije ili je ipak bio dovoljno pametan da u kantama za smeće pronađe koricu kruha.

Jedan od prvih ratnih izveštaja CNN-a iz Sarajeva pokazivao je Slobodana kako sasvim mirno i bezbrižno seta gradom dok svuda

uokolo padaju granate. Kamera ga je pratila sedamdesetak metara, novinar je valjda očekivao da će uhvatiti trenutak kada eksplozija raznosi jednoga Sarajliju. Slobodan je šetajući iz dubine kadra došao do snimatelja, nasmiješio mu se, klimnuo glavom ne pitajući ga za obiteljsko stablo i nastavio dalje. Iza njegovih ogromnih leđa i dalje su padale granate, a reporter je te večeri pomalo razočarano saopćio gledateljstvu kako među Sarajlijama ima ludo hrabrih ljudi.

PASTRMKA

Noću svijetli još samo nebo. Obasjava kuće, nebodere, telegrafske stupove, promiče kroz granje, tušem iscertava prilike rijetkih prolaznika, to dobro nebo, brana od mraka. Mladić stoji na krovu, puši i pokušava razabrati prizore. U slici zagušenog grada teško je prepoznati jezero, neonski sjaj ribljeg skoka, glasove vodenih vila, uobičajenu kletvu - dabogda te mati kukom po jezeru tražila, zov s druge obale, daleku narodnu pjesmu, odjek razbijenih čaša iz neke birtije dvadeset kilometara niz pučinu.

Svoju mahalalu napustio je prije petnaest godina, jedinu jezersku mahalalu u Bosni, i naselio se u gradu koji će i sjajem i mrakom biti veći od svega što je prethodno vidio. U prvo vrijeme tješili su ga daleki zvukovi, huk vlaka koji nekoliko kilometara niže napušta stanicu, ravnornjarni stroj tvornice čarapa, kloparanje posljednjih noćnih tramvaja, titraj s Igmana i Bjelašnice, ledeni štropot prve zime, krekanje leda koji puca pod nogama, razbijanje okamenjenog snijega pred vratima garaže. Kasnije su se zvukovi izgubili, sjećanja na jezerske varke postala su nepouzdana i gotovo lažna, život se mimo duše prilagodavao drugome svijetu, od onog pravog udaljenom samo pedesetak kilometara, ali ipak sasvim različitom.

Na kraju je, kao konačno objašnjenje, bljesnula zvučna slika eksplozija i gašenje svih svjetala, povratak u mir i spokoj iza očiju.

Mladić je stajao na ravnom krovu kuće, uz sam rub, i blago se ljuljuškao na noćnom vjetru. Jutros mu je s jezera, preko nepouzdatih glasova, stigla vijest da mu je otac umro. Nije ju, naravno, mogao provjeriti jer telefoni ne rade, a u opkoljeni grad, osim pukim slučajem, pouzdani glasonoša ne stiže.

Ništa u mrklini prizora nije moglo potvrditi ili opovrgnuti ružan i samo na tren čujan glas, nikakav znak i nikakav zvuk. Stajao je tako otkako je u gradu nestalo svjetla i nije znao što mu je dalje činiti. Svaki pogrešan korak, povratak u krevet ili imitiranje spokoja, još bi ga više potresao. Blago zaljuljan, uplašio se nadolazećeg ludila, povratka u uspomenu, u kristalni jezerski svijet.

Imao je sedam godina kada je prvi put u životu u rukama držao živu pastrmku. Riba, činilo mu se - veća od njega, bijesno je zamahivala repom, nemoćno se koprcajući, smrtonosno udaljena od površine vode. Njemu se činilo da to nije sve, da postoji neki razlog zbog kojega bi je morao baciti iz ruku, što dalje od sebe, jer će se u suprotnom pastrmka poslužiti nekim strašnim oružjem, bodljama za koje su mu rekli da ne postoje, i osloboditi se, a njega ispuniti neizlječivim strašnim bolom. Kasnije je na filmovima gledao kako iskusnim ribarima, kao i djeci, ta vodena bića pobjegnu iz ruku kada su već potpuno sigurni da su ih svladali. Opće je mišljenje da su ribe toliko skliske pa se u pravom času mogu izmigoljiti, no više nije vjerovao u to. Prije će biti da se svaki čovjek koji u rukama drži pastrmku boji njezine snage, tamne i vodene, koja će ga u pravome trenutku, sada ili za stotinu godina, prevariti i uništiti.

Otac se bavio ribolovom samo za slobodnih dana. Inače je bio rudar. Samo malo dalje od jezera bio je površinski kop ugljena, blatnjav i prljav kakvi su već svi rudnici na svijetu. Otac se ponosio

svojim zvanjem. Bio je visok, lijep i plav. Govorio je glasom i riječima svih drugih očeva na roditeljskim sastancima, ali je, kada bi negdje putovali, na pitanja znatizeljnih u kupeu uvijek odgovarao da je rudar. Dječak se tada stidio i gurkao ga nogom, otac bi se smijao kao da je napravio dobru šalu. Puno godina kasnije, u nekom slovenskom hotelu, nakon blage simfonije pogleda, mladić je nekoj nježnoj i lomnoj djevojci slagao da je rudar. Djevojka ga je pogledala i uplašeno primijetila kako se dolje, ispod zemlje, skupljaju samo neobrazovani ljudi. On se nasmiješio, ona mu je odgovorila drveno tupim pogledom. Pitao se kako je to otac znao u pravo vrijeme i na pravi način fascinirati ljude tvrdnjom da je rudar.

S krova bi se, barem u pričama iz davnine, trebao vidjeti cijeli svijet, ili barem onaj njegov dio koji te zanima. Mladić je do bola rastvarao vjedu, ali nije vidio ništa. Sve što je u tom času mogao učiniti bilo je da zaboravi ružnu vijest, pravi se kao da ništa nije ni vidio ni čuo, ali je djevojci i prijateljima već rekao sve. Njihovi sućutni pogledi, male pažnje i hinjene nježnosti branili su mu da pokuša zaboraviti. Govorili su kako otac možda i nije mrtav, kako je vjerojatno u pitanju greška, ali nisu vjerovali u to. On, koji je vjerovao, tražio je samo malo, najsitniju i najbeznačajniju potvrdu, slutnju barem ili bilo što što bi ga izbavilo i navelo da se spusti s krova i vrati u krevet.

Ako ovoga časa padne velika, veeeeelika kiša, možda ispuni dolinu vodom. U vodi će zasjati mjesečina. Pod vodom će ugušen i potopljen ostati grad. Preživjet će samo topovi koji su ga gađali i iluzija o ocu koji možda, u kasno doba, u trulom brodiću, zagledan u mamac čeka svoju pastrmku.

BRADA

Kao ispražnjena posuda u koju padaju prve kapi kiše, Jurjeva glava počivala je u blatu. Vojnici su bez obaziranja prolazili pokraj njega, tri koraka dalje komšija Šimun je kopao svoja dva metra rova, zagledan u glinu koja se prelijevala u svim bojama dugina spektra, s nekom čudnom prazninom u potiljku i slutnjom, lišenom straha, da će i njegova glava kao zatvorska kibla zijevnuti prema vasioni. Katkad bi krajičkom oka virnuo prema mjestu gdje je do prije koji sat kopao Juraj, mjerio je u mislima rupu iz koje je iskočio mozak, divio se njezinim pravilnim rubovima, kao da ju je oblikovao vješt grnčar, prstima vajajući ono što je od Boga dano kao prah i voda.

Dinka je s još dvije žene došla tek pred noć. Dovedi su ih mrki, bradati ljudi u uniformama. Jedan je nogom izvrnuo Jurjevo tijelo, krajičkom usne procijedio: »Je li to on?« Dinka je kimnula glavom i odvratila pogled. Otišli su bez osvrtanja, ostavljajući Jurja u novom položaju. Širom otvorenih očiju, sa sasvim malom rupicom na čelu, ruke prebačene preko grudi, blago otvorenih usta kao da na nebu prvi put vidi trag mlaznog aviona, snebiva se i samo što ne zapita: »Kakvo je ono čudo?« Šimun bi mu najradije prišao, zaklopio oči da po njima ne pada kiša, ali tko zna kako će na to reagirati vojnici, i tko zna kako bi Juraj izgledao zaklopljenih očiju, kakva bi se tada slika pojavila i koliko bi i kako progonila čovjeka koji kopa.

Juraj se skrivao po podrumima četiri mjeseca, sve se nadajući da će se dogoditi nešto, da će nestati četnika ili da će se jedno jutro probuditi negdje daleko, barem s onu stranu rijeke. Obilazio ga je svakoga dana Dejan, pjesnik i prijatelj iz Kluba književnika, koji je u čast rata nabio šubaru na glavu, pustio bradu do pupka i bio uvijek pijan. Grlio je Jurja i podrigujući mu šaptao kako će on već sve srediti i kako će uskoro doći vrijeme kad će ovaj bez stida i straha šetati ulicama kao častan i poštovan čovjek. No kako pijanci vole mijenjati pogled na svijet, tako bi i Dejan, nakon što bi utješio prijatelja, istom bojom glasa i jednakom prisnošću počeo govoriti kako bi bio odličan happening kada bi sad, evo ovim nožem, na evo ovom bijelom ćilimu, on, srpski pjesnik, zaklao hrvatskoga pjesnika. Potom bi opisivao Jurjevo krkljanje, pa krv koja se širi sobom, miris njegove duše koja leprša između zidova tražeći otvoren prozor i pjesmu koju bi u povodu klanja napisao. Juraj nije progovarao ni riječi, smješkao se nekim umilnim janječim osmijehom, a Dinka je skamenjena stajala u kutu, čekajući da Dejan ode ili da se dogodi ono što se dogoditi mora. Dejanu bi na koncu dojadilo, pružio bi ruku Jurju, pa Dinki, a onda odlazio podvriskujući:

- Čuva vas vaš Dejo i sačuvat će vas bogami! Nije kum dugme, a bogme ni kuma nije rajsferšlus!

Kada bi otišao Dinka bi plakala, Juraj bi je vrhovima prstiju dodirivao po ramenu, ali nisu imali jedno drugome što reći. Dejan će, mislili su, već ostvariti jedno od svojih obećanja. Ili će ih izbaviti ili će ih zaklati.

Jednoga dana grupa nepoznatih bradonja banula je u podrum, Dinku izudarali, a Jurja »mobilizirali u radni vod«. Mjesecima je na prvoj liniji fronte, desetak metara od bosanskih položaja, kopao

rovove. Često bi znao prepoznati boju očiju vojnika na drugoj strani, često bi zaustio nešto da im kaže, no ovi bi povlačili glave u zaklon, ostavljajući ga da u sebi razgovara s njihovim cijevima. U prvo vrijeme bojao se da ne zapucaju, a kasnije je shvatio da se to neće dogoditi neočekivano. Sigurno postoji neka najava, neki znak na nebu, neki jutarnji osjećaj skore smrti, nešto što bi taj sudnji dan razlikovalo od svih prethodnih.

Dejan je nastavio obilaziti Dinku. Donosio joj je hranu i pijano govorio kako će on i nitko drugi spasiti Jurja jer zna da bi i Juraj spasio njega da su u ovome ratu, ne dao Bog, ustaše gornji, a četnici donji. Dinka je klimala glavom, a on bi ju tada pokušavao razgaliti šalama. Jednom ju je, tako kroz smijeh, upitao:

- Je li kumo, bi l' ti meni dala kad bi ja našeg Juru izvuk'o iz govana?

Dinka je sklonila pogled ustranu, usna joj zaigrala od bijesa, ali nije progovorila.

- Nisam ja, kumo, rek'o da bi uz'o, ali me zanima je l' bi ti dala. Hoću da znam kakav si čovjek i koliko ti je naš Jure drag. Evo, meni je drag da draži ne može biti. Da znam da će mu to spasiti glavu, ja bi tebi dao bez razmišljanja, pa ti sad vidi je l' tebi draži tvoj muž ili meni moj kum.

Otišao je obećavajući da će, ako bude trebalo, ići i na Pale samo da Juraju spasi glavu, a ona neka ne shvaća njegove šale ozbiljno. Ljudi smo, nismo stoka.

I dok se Dinka spuštala niz brdo pokušavajući shvatiti da njezinog Jurja više nema, da je ostala samo prazna i šuplja rupa, eto ti nasmijanog Dejana odozdo. Žuri uzbrdo i maše nekakvim papirom. Dinka je samo poželjela da ga nestane. Nije ga ni pogledala, niti je

čula kako je u pola rečenice zastao govoreći kako je u štabu... s najvišeg mjesta... od pravih ljudi... pravi papir... Samo je pomislila kako li, Bože, pere tu svoju bradu, šamponira li je ili je pere onako kao što sav normalan svijet ujutro umiva lice.

ČIKO ZAVODNIK

Za vedrih dana, ako dobro gledaš, na Igmanu ćeš vidjeti pravilnu, kao olovkom povučenu crtu. Iznad je snijeg, a ispod je sivkasto zelenilo šume. E, Armin je gore, tamo gdje je bijelo, sa svojom jedinicom, bori se protiv Mitra Kalpoša i nekog birtaša iz Vogošće koji ima istetoviranog Zagora na lijevom ramenu, a zovu ga Zvijer. Nekada se Armin u borbi spusti dolje, tamo gdje je zeleno, ali kaže da ga možeš u glavu tući i opet neće skužiti kada bijelo postaje zeleno i kada prelazi crtu pa iz bijeloga ulazi u zeleno. A odavde kad gleda, pogotovu kada se popne na vrh Budakovića, tamo bliže Kožare, točno se vidi ta crta, vidi je i on, nije ni blesav ni ćorav. Ja ga pitam, Armine, jesi li bio gore, na vrhu, on kaže - bogami, jesam; onda ga pitam, jesi li bio tamo dolje, on kaže, a budale, kako ću biti gore ako nisam bio dolje; e, onda ga pitam, a jesi li bio gdje je crta. On najprije šuti, a onda govori da se ne sjeća. On ti je, znaš, malo na svoju ruku, dvadeset sedam mu je godina, bori se protiv četnika, ali kada to priča neće reći da su četnici, nego su crveni mundiri, Komanči, pljačkaši s Rio Grandea, kaže tako je lakše objasniti stvari. Ja opet mislim da on meni tako govori jer misli da ću lakše shvatiti. Kaže, Harune, tebi je dvanaest godina, ne znaš kako je kada si ranjen, a ostalo ti je još dvanaest mundira da ih pobiješ, pa onda posljednjim tračkom svijesti zgrabiš jednoga, uhvatiš ga za noge i mašeš s jedne na drugu stranu, povaljaš onu jedanaestoricu, a onda se onesvijestiš.

Armin je sto puta bio ranjen, a ima samo jedan ožiljak. Kaže da ih ima još, ali neće da se skida. Laže, vidio sam ga jednom kad se u dvorištu prao. Sav je čitav. Kada sam mu to rekao on se naljutio, kaže - Harune, između nas je gotovo, izdao si me, a znaš i da Rodi nikada nije izdao Bleka. Sjeo na zid, zapalio cigaru, neće da me gleda. Pita me, znaš li što se dogodi kada vukovi s Ontarija plaču? Ništa mu nisam odgovorio, ali on pita opet. Meni neugodno, ne znam što hoće, a nigdje ni ne piše što bude kada vukovi s Ontarija plaču. Kažem mu, Armine, to nije na crtano, on odmahne rukom, rekne - mali, glup si, i zagleda se u Igman.

Sutra je opet otišao u planinu, u zelenilo, pa preko crte u snijeg da se bori protiv birtaša što na lijevom ramenu ima istetoviranog Zagora. Obećao mi je, davno, da će, ako ubije birtaša, zderati mu kožu s ramena i pokloniti mi je. Onda je mogu uokviriti i objesiti na zid jer je ljepša od pravoga Zagora. Pitam ga, a je li Armine, kako znaš da birtaš ima tetovažu ako si ti u jednome, a on u drugome rovu. Armin se nasmije, maliglupsi, i kaže da su njih dvojica već petnaest mjeseci zajedno, poznaju se bolje nego Flash Gordon i doktor Zarkov, i već su, onako na daljinu, vidjeli svaku sitnicu jedan na drugome. Znaš, govori mi, birtaš bi bio moj najbolji prijatelj da ga, nažalost, ne moram ubiti. Crveni mundiri su ljudi kao i mi, ali im je greška što su odlučili biti crveni mundiri. A opet, da nije tako, život bi bio dosadan, umjesto Zlatne serije i Lunovog magnus stripa imao bi samo bijele teke u koje bi mogao upisivati pizdarije, probodena srca i te stvari. Jebe me samo, shvatit ćeš to kada odrasteš, što jedan crveni mundir ima istetoviranog Zagora. Govori meni Armin, ja klimam glavom jer znam, ako prestanem klimati ili ako ga nešto upitam kao za one ožiljke, on će ispaliti samo glupsimali i neće me više ni pogledati.

Armin laže da ima sve te stripove, a i laže da zna broj svake epizode. Ja mu kažem - Čiko zavodnik, a on kaže 437. Onda ja otrčim kući po Čika zavodnika, broj 239, ali kada se vratim njega više nema. Nikada ne znaš gdje ode. Ili je u kafiću kod Mučeta, ili je otišao staroj po vodu. Kada ga pitaš, kaže da je bio na nekoj drugoj liniji prema crvenim mundirima. Ustvari, ja znam da je njega zapravo stid i za one ožiljke, i za stripove kojih nema, i za brojeve kojih ne zna, ali mu ništa ne govorim. Armin je ipak borac, a s borcima treba biti fin. Ja mu dođem kao neka logistika, donosim mu stripove, jednom sam mu poklonio neispaljen metak i bilo mu je drago. Stavio ga je u džep od košulje i rekao - mali, ovaj će skinuti Mitra Kalpoša, tri puta sam ga imao na nišanu, ali mi nije bio merak. A sada ću iskočiti iz rova, ravno njemu na nišan i, kada se uhvati za obarač, skinut ću ga tvojim metkom. Neka se zna da je Rodi još jednom Bleku spasio život, i neka se zna da crveni mundiri nikada neće osvojiti Ontario niti će parobrodom zaploviti niz Miljacku.

Armin se već mjesec dana ne vraća s Igmana. Brinem se da mu se nešto nije dogodilo, ili da je stvarno iskočio iz rova, a da mu je moj metak ostao u džepu druge košulje. Svaki od ovih trideset dana bio je vedar, došlo je proljeće i snijeg se u gradu potpuno otopio. Crta se na Igmanu pomiče prema vrhovima. Uskoro će zelenilo progutati bjelinu. Mene je nekako strah da se Armin neće vratiti prije nego se sav snijeg otopi. Čini mi se da se, ako jednom planinu vidim skroz zelenu, neće vratiti više nikada. U crti je fol, znam ja to, i ako ostane bez nje, džaba mu stotinu nevidljivih ožiljaka, hiljadu dabrova Darkvuda i Zlatna serija broj 239. Čiko zavodnik koji je samo greškom znao ubiti crvenog mundira.

KOMUNIST

Ivo T. ti je bio i osto komunista. One godine pred rat, već bili pobijedili ovi iz nacionalnih stranaka, on izveo ženu i djecu na travnjak pred zgradu, zapalio vatru i okrenuo janjca. Gledali ga mi i ne bi nam pravo. U bijeloj košulji i odijelu, sa crvenim karanflom o gornjem džepu, glava uzdignuta ko u cara Franje, vrti onaj ražanj. Ko zaboravio da se Prvi maj više ne slavi. A žena mu i djeca, isto uparadeni, sjede na onim hoklicama, ne znaju gdje bi sa sobom, zagleda ih 'ko god prođe, a bogme neko nešto i dobaci. Ivo T. se pravi da ne vidi i ne čuje, ali kad baš mora vidjet uzvrat bosanskim grbom, onako od šake do lakta.

Šeset i neke izabralo Ivo T. za predsjednika općine. Dolazio na poso biciklom, ko biva da se ne izdvaja od radnika. Uvijek mu na nogavicama bili tragovi štikaljki, a otraga otisak sica. Samo bi nedjeljom ubacio ženu i djecu u tristaća, pa ih onako polako, da svi vide, vozio Principovom cestom i okolo Viteza. I tog tristaća kupio da pomogne domaću industriju, a ne ko neki što su kupovali mercedese i pomagali kapitalizam. Nije prošlo ni mjesec dana, Ivo T. dade ostavku. Svi se čudili. On onda pričo da se ne može nositi s kriminalcima.

A kad je Tito u šumama oko Bugojna ubio medvjeda kapitalca Ivo T. je reko: »Grehota beštije, al nek se na medvjedu završi.« Neki poslije pričali kako je protiv države i samoupravljanja, a on bi njima: »Znao

sam se ja postaviti i za i-bea, pa valjda znam i za lova na medvjede.« Ovi ništa, pokunjili glave i otišli.

A kad je Tito umro Ivo T. se zatvorio u svoju sobu i do jutra popio litru džina. Onda okupio ženu Ružu, sina i kćer, održo im govor, nešto ko: »Stari je otišo, nema više zajebancije, od vas očekujem punu ozbiljnost...« A kad su se na sahrani svi oni predsjednici digli dok je Titu spuštalo u grob, usto je i Ivo T. Suze mu tekle dok je svirala Internacionala.

A Ruža bila bogobojazna. Kako bi se primico Božić, ona sve nešto, te prebriši prašinu, te promijeni zavjese, te otiđi frizeru, te djecu ljepše obuci, a on samo mrko gleda. Zna šta je na stvari. Dva-tri dana pred Božić zovnuo bi je sebi i očito joj bukvicu: »U mojoj kući Božić se neće slaviti. Ja sam se jednom opredijelio i neću ko neki. Vamo komunista, a u kući mu ko u Zagrebačkoj katedrali. Nego ti fino, ako je do Božića, pokupi djecu pa volj ti kod svoje, volj ti kod moje matere. Slavi kolko ti je volja, al mene ne petljaj.« I Ruža bi uprta djecu i jedne godine slavi kod matere, druge kod svekrve. U neka doba eto ti, k'o usput, i Ivo T. Odjeven ko za svaki dan, sjeo bi za sofru, onako usput bi popio i zamezio, čestito onim koji slave i naglasio: »Sloboda vjeroispovijesti u socijalizmu je zagarantirana.«

Ivo T. je sa svima osim s lopovima bio dobar. Kad bi prolazio kroz Vitez, zdravio se sa svima jednako. A bili mu jednako dragi i Nijemci, i Englezi, i Amerikanci. Bez obzira na kapitalizam. Mrzio samo Japance. Niko nije znao zašto. Gledala mu djeca neki japanski film na televiziji, a on zaspo u stolici. Uvijek je sjedio na običnoj drvenoj stolici, bila mu povrijeđena kičma, pa ga još više žigalo kad se ispruži. Hrko on tako, kad li dreknu nešto neki samuraj, a on se trgnu. Pode se svadat s televizorom, te Japanci ovaki, te Japanci onaki. Djeca ga umirivala. A

on će ti onda: »E moj Darvine, ako je čoek nasto od majmuna, od čega su onda Japanci.« Reko to i opet zahrko. Poslije se svi u Vitezu smijali.

Došla u kolektivu moda da se svi pišu ko Jugoslaveni. Pitalo Ivu T. šta je, a on će: »Ja sam ti, bogme, Hrvat.« Kolege mu se čudile, a on će onda njima: »Takav sam se rodio i ne mogu to mijenjat. A ako vama ne valjam ko Hrvat, što bi vam valjo ko Jugoslaven.« Ovi opet pokunjili glave i otišli. Takvo vrijeme bilo.

Pošo mu sin u Zagreb na studije. Ivo T. ga ispratio do Zenice, zagrlio ga, turnuo mu sto maraka u džep i reko: »Tamo gdje ideš ljudi su ko i u Vitezu. Ima dobrih, ima loših. Dobrima ćeš biti drag koliko ne budeš zaboravio odakle si došo.« Mali ga jal čuo, jal ne čuo, nije mu bilo važno. Pošlo dijete u provod, nit mu je na pameti šta ostavlja, nit šta ga u Zagrebu čeka. Nad Vitezom taj dan bio prolom oblaka. Sastavili se nebo i zemlja. Pričalo se da je na Kruščici grom ubio trudnu ženu. Čuli kako joj dijete onako mrtvoj iz stomaka plače. Poslije zamuklo. Neki govorili da ga je trebalo izvaditi iz matere dok je bilo živo. Ovako su nekrštenu u krštenoj duši sahranili. Babe poslije govorile da to znači nesreću. Dobrom čoeku ko da je nešto na uho šapnulo, pa je pošlo sina dalje od belaja.

Na Vitez prvih mjeseci nije padalo, al kako je prolazilo vrijeme počeli i Muslimani i Hrvati svaki svoju politiku vodit, pođoše se poprijeko gledat, planuše prve kuće, razidoše se svak na svoju stranu, jedni su bježali u Zenicu, drugi iz Zenice, iskopaše se rovovi i krenu tarapana. Gdje god pođeš krv i pucnjava, nemaš na čemu oka odmorit, usko njima, usko nama, a svima nam je bilo široko dok je svako bio u svojoj kući. Ratujemo oko svake livade, ama nismo joj znali ni imena, skupila se Bosna ko marama kad je iskuhaš u loncu za veš.

A Ivo T. ti hoda Vitezom ko pola čovjeka. Nemaš ga više šta vidjet. Sav se usuko i uvuko u sebe. Kad je crkvu pogodila granata, on stao pred nju, gleda i plače. Sve suza suzu goni. Zao i nama, al nam čudo što je njemu koji je bio i osto komunista teže neg fratri. »Ne plači, bolan Ivo, popraviti ćemo mi to začas«, govorim mu ja, a on sve ponavlja da se ništa ne može popraviti. Mislim si, kako blentavino jedna ne može, kad nije rupa ni pola metra sa metar, ali mu ništa ne govorim. Vidim, puko čovjek, pa da mi se još ne raspe pred nogama ako mu šta kažem. A on će ti onda sam: »Kako, bolan Rudo, popraviti kad ja, evo, sad svojim očima vidim nebo ondi di su svi moji vidili zvonik?« I meni se onda nešto stisnu u grlu, zagrlih ga i sakrih si lice u njegov kaput. Stajali smo tako i deset minuta, dva čovjeka oslonjena o četiri noge. Da si nas razdvojio ne bi ostao nijedan.

Došo neki Amerikanac iz Zagreba i donio Ivi T. paketić od malog. Tri šteke cigara, po kile kave i dvije konzerve. Toliko je čovjek mogao ponijet. Ivo T. uzeo dvije šteke i od vrata do vrata, svakom po kutiju. Treću zadržo za sebe.

Skupili se mi tu večer na kavi, a on će ti od Ruže da donese kasetofon. Mislim si, šta će ti sad kasetofon kad ti vani sviraju mitraljezi, a on kaže da bi sinu pošlo po onom Amerikancu poruku u Zagreb, neće pisat jer će ga mali ozbiljnije shvatiti ako mu čuje glas. Izvuče novčanik iz džepa, izvadi sliku i pode govorit: »Sine, ovo su nam uradili zli ljudi. Nisu nam krivi ni tvoji ni moji prijatelji, nit nam je kriv pijani Avdo što mi je one godine izbušio gume kad sam auto parkirao pred njegovom garažom, nit nam je kriv hodža iz Turbeta što je narodu govorio da se ne smije rukovat ni ljubiti s katolicima u one dane kad ovi kolju svinje. Krivi su nam samo zli ljudi. I nemoj da čujem da ti koga mrziš, ne do ti dragi Bog da čujem kako si zbog ovog

što se nama događa koga opsovo jer ću ti obje noge polomit. Šta god da bude, zapamti što sam ti reko. Svaka ružna riječ vratit će ti se ko kamen kad budeš najosjetljiviji. Toliko od mene, dobro uči, pošalji nam štogod kad opet budeš mogo, ali se nemoj puno trošit, nemoj puno piti, ne hodaj kasno gradom i čuvaj curu. Toliko sine od mene, voli te tata.«

Kad je završio niko ni riječi. Sjedimo onako oko stola, vani ne prestaje gruhati, pijemo onu kavu, a ona slana. Nisam znao da suze mogu iznutra teć, valjda postoje neki kanali, al smo se te noći isplakali ko blesavi. Domo što se baš vratio s prve linije isto kaže, plako i on, a svaki dan puca na onu stranu. Meka je ljudska duša samo kad je kvrcneš na pravo mjesto.

A ti bi mogo nešto i napisat o Ivi T. Al pazi kako ćeš! Nemoj reć da je bio i osto komunista, a nemoj ni reć da nije dao ženi da slavi Božić. Preskoči i ono o Titi, a ne piši ni ono da je bio predsjednik općine jer se zna ko su bili predsjednici u onom sistemu. Najbolje bi bilo da slažeš kako je Ivo T. fratar, al kako ćeš kad fratri ne mogu imati ženu i djecu. Ama reci samo da je taj čovjek dobra duša i ne moraš ništa više. Nek to ostane zapisano i bit će dosta.

GROB

Znaš li zašto se ljudi nikada ne pokapaju u dolini? Svako pravo groblje je na nekom obronku iznad grada, pa kada se popneš gore da odmoriš pogled ili da, u šetnji od mezara do mezara, prelistaš album podzemnih fotografija, te u hodu kroz duboku travu sretneš nekoga nepoznatog i on se zainteresira za životnu priču nepoznatog mu pokojnika, da mu možeš ispričati i prstom pokazati njegov put kroz mahale i čaršiju, od radnje do birtije, pa sve do groba. Popneš se tako na Alifakovac, presretne te neki, neka to bude Talijan koji bi čuo kako je živio, recimo rahmetli Rasim, a ti mu kažeš, Rasim je rođen na Kovačima, pokažeš prstom i čovjek zna, školu je završio tamo kod onoga mosta i pokažeš mu Drveniju, kada mu je bilo sedamnaest zaljubio se u lijepu Maru koja je živjela na Bjelavama, i Bjelave se vide s Alifakovca, ali mu otac nije dao da za nju pode, te je pobjegao od kuće, noću banuo na Marina vrata, tri mjeseca su se skrivali na Ilidži, a Ilidža ti je ono što se jedva vidi u magli, ali se ipak vidi, otac ga je pronašao i molio ga da se vrati na Kovače, Rasim mu je rekao da bez Mare neće, stari je vidio da je ozbiljna stvar u pitanju, poveo Rasima i Maru na Kovače, ali ona nije smjela izlaziti iz kuće niti je itko od komšija smio znati za nju, obnoć bi je, daje duša mine, Rasim vodio na stijene iznad kasarne Jajce, otamo bi, kada joj se oči naviknu, vidjela Bjelave, ili je samo mislila da ih vidi, i onda bi plakala, trajalo je to i godinu dana, sve dok otac za mlade nije sagradio kuću na Bistriku, a

ono ti je Bistrik, vidiš Pivaru, džamiju i komandu grada, Rasim i Mara su se uselili u kuću, objavljeno je vjenčanje, i taman kada si mislio da će život potvrditi ljubav Mara umrje, sahranili su je iznad Sirokače, ono ti je Sirokača, mezar joj je malo izdvojen od drugih jer nitko pouzdano nije znao je li Mara ostala Mara ili je postala, recimo, Mejrema, Rasima nisu mogli pitati jer onako lud od tuge ništa nije govorio, sve mahale od Kovača do Sirokače bile su mu krive za njezinu smrt, prodao je kuću i odselio na Vrbanju, ono ti je Vrbanja, gdje mu je amidža imao pekaru, noću bi pekao kruh, a danju tugovao, ljudi su govorili da stari Edhem i ne mora soliti tijesto, dosta su mu Rasimove suze, a kada je počeo drugi rat Rasim se javio u Glavni ustaški stan, to ti je tamo niz Miljacku, prije Skenderije, vidiš gdje su one dvije topole, i prijavio se kao ustaša, odmah je dobio čin, po gradu hodao crvenih očiju, svi ga se plašili mada se ne zna da je nekome učinio zlo, a kada su partizani ušli u grad odmah su Rasima zatvorili u podrum Landes banke, to ti je tamo, htjeli ga strijeljati, ali se, kao iz zemlje, pojavi Salamon Finci, trgovac s Bjelava, koji je tri dana uvjeravao neke komesare da je ustaša Rasim pet židovskih obitelji izvukao iz belaja i poslao u Mostar, pa dalje Talijanima, povjerovali su na koncu starome Finciju i osudiše Rasima, tek reda radi, na tri mjeseca zatvora, odležao ih je, eno tamo, podno one šume iznad Skenderije, a kada se pojavio opet je nastavio po istom, danju tuguje, noću soli tijesto, jednog su ga dana pronašli s glavom u naćvama, ležao mrtav cijelu noć, u tijestu ostao otisak lica, onda su ga vratili u očevu kuću na Kovačima i sahranili evo tu, ispod trave u kojoj stojiš. Cijeli mu je život s ovoga mjesta moguće pogledati i pregledati. Samo se lopovi, djeca i oni koji nešto kriju pokapaju u dolinama. U dolini od života ne ostane više ništa jer se ništa iz doline ne vidi.

Jednom mi tako, dok sam kopao Salema Bičakćiju što ga je snajper stigao u avliji, došao neki američki novinar, čuo za mene da sam dugo živio u Kaliforniji, da sam vidio svijeta, da znam jezik i ljude, a sada eto opet radim kao grobar, pa mu se učinilo kako mu ja mogu reći što je to bilo s ljudima u Sarajevu. Kopam ja tako, a on stoji i pita, kaže da ga zanima sve, a ja onda pitam njega - sve o živima, ili sve o mrtvima, on kaže - i o jednima i o drugima, a ja njemu govorim da se o živima i mrtvima ne može pričati u isto vrijeme jer mrtvi imaju život za sobom, a živi ne znaju šta ih još čeka i čime još mogu pokvariti i uniziti ono što su živjeli, živima je teže, govorim mu, jer tko zna gdje će im mezar biti, u dolini ili na obronku, i hoće li tko upamtiti kako su, pognuti ili radosni, išli dunjalukom. Pita mene Amerikanac šta ti je to dunjaluk, ja ga pogledam, stvarno mu ne znam naći neku englesku riječ, nasmijem se i kažem mu - to ti je, moj novinaru, nešto kao: ali over the world. Nekome je ali over the world od Bašćaršije do Marijindvora, a nekome je okolo zemaljske kugle. A sretan, kao i nesretan, može biti i jedan i drugi. Klima on glavom, vidim niti shvaća što mu govorim, niti ga to baš i zanima, ali meni svejedno dobro, prija mi što imam s kim govoriti dok kopam. Pitao on mene da li mi je žao što sam nakon što tri puta obidoh svijet završio u opkoljenom Sarajevu, a ja mu kažem da nisam tu završio nego sam se tu rodio i ne daj Bože da sam glavu ostavio negdje drugdje, niti bi me se tko spomenuo niti bi kome bio važan, a osim toga, ni groblja u svijetu, pogotovo u Americi, nisu kao sarajevska, poredaju se mrtvaci kao vojnici u stroju, svi isti pod jednakim kamenovima, kao da su im i duše iz štanc-mašine izašle. Klima Amerikanac i dalje, ja mu kažem da mi ne zamjeri ako sam o njegovoj domovini nešto ružno rekao, a on me onda, budala, pita jesam li ovoga časa spreman umrijeti. Domislio

sam se ja, kažem mu, stotinama načina da ostanem živ i svaki mi je jednako drag, svaki me podsjeti na milinu i radost, nitko sretniji od mene kada pobjegnem granati, pa onda još svojim mrtvima, na najljepšemu mjestu s najljepšim pogledom kopam ove jame i znam da su i oni kao i ja slavili život i da im je smrt došla kao kada ti pobjegne kuglica u fliperu nakon što si osvojio sto puta po stotinu bodova, mogao si i još, ali, eto, nisi. Život vrijedi samo kada znaš da ga imaš, smrt te inače zatekne nespremnoga, niti znaš da si živio, niti si sebi i drugima valjao, žena i djeca te oplakuju jer znaju da si bez pameti potrošio godine, kako kokoš što ne zna crknuti niti kada joj odsiječeš glavu. Pita Amerikanac što se to promijenilo na licima ljudi, a ja mu kažem da ne znam, ali sam i ja to primijetio, nekako su mi ljepši i svečaniji, a on onda pita zašto se ubijaju ako su tako svečani. Vidim ja, njemu, fali tema za tekst, a ne može ga napisati jer već zna kako bi ga napisao. Kažem mu neka manje zagleda lica ljudi ako ih ne razumije, neka gleda stvari, kao što sam ja kada sam došao u Ameriku gledao neonske reklame pa zaključivao kakva je to zemlja. Izvadim iz džepa cigarete, vidiš ti ovo, kažem mu, ovo su ti cigarete koje se proizvode u Sarajevu, a znaš li zašto im je kutija potpuno bijela, on odmahne glavom, bijela je zato što se više nemaju gdje štampati natpisi na kutijama. Ti ćeš sada zaključiti kako smo mi jadni i nesretni jer nam ni na cigaretama ništa ne piše, zaključit ćeš to jer ne znaš gledati. Uzmem ja da razvaljujem onu kutiju, znam da iznutra nije bijela, nego može biti da je to prevrnuta omotnica dječjeg sapuna, može biti da je to dio plakata za kino-predstavu, može biti da je dio reklame za cipele. Zanima i mene što je unutra, uvijek to pogledam i iznenadim se, a zanima i Amerikanca, mada pojma nema što to radim. Razmotam ja tako kutiju i umalo se ne sruših. Unutra sijevnu

omotnica Maribora, onoga starog sarajevskog⁽¹⁾, blenu Amerikanac, ja opsovah, ne znam što bi mu više rekao. Što mu god kažem mislit će, onakav kakav je, ja luda naroda, okreću omotnice od cigareta naopako, pa onda razvaljuju kutije da vide koje su cigarete kupili. Kako su im naopake kutije cigareta, tako im je sve naopako, i ono što govore i ono što misle i ono što rade. Pokajah se ja što sam Amerikancu išta govorio, ili što mu barem nisam rekao da smo mi nesretni goloruki narod na koji pucaju četničke zvijeri i da smo od nesreće svi pomahnitali. On bi to tako napisao, a ja ne bih ni pred sobom ni pred njim ispao blesav.

U Americi se ljudi liftovima spuštaju u grobove, pa im zato i jest sve tako. Kada bi četnici napali Pittsburgh ili neki drugi grad, oni bi se svi zajedno liftom spustili pod zemlju. Niti bi znali koja ih je muka snašla ni što su gore ostavili. Kad gledaš sve one reklame od po deset metara ni ne možeš znati šta sarajevski Marlboro jest a šta nije, niti možeš znati koja je muka rahmetli Rasima otjerala pod zemlju, ni zašto je spašavao one Zidove, ni zašto je Salamon Finci spasio njega, ni što je bilo s njegovim licem u tijestu, u pekari rahmetli Edhema na Vrbanji, koja se vidi s kojeg god groblja je tražio.

KONDOR

Izet je bio, što se ono kaže, eglen-efendija. Mogao je bez prestanka govoriti cijelu noć, jedna mu se priča nadovezivala na drugu, jedan je događaj izvirao iz drugoga; sitni vez riječima počeo bi od onoga što se jutros desilo, a onda bi obuhvaćao čitava stoljeća, da bi se vratio na cijenu mesa na tržnici i priču o nekom Hidi koji je ovna pred Kurbanbajram preveo preko Jahorine, sve kroz četničke položaje i onda banuo pred Višegradsku kapiju gdje ga je na pravdi Boga udario mirovnjački transporter, njega bacio u jarak, a ovna ubio na licu mjesta. Izetovim pričama nikada nije bilo kraja, kao što kraja nema ni vremenu, onome koje je prošlo i onome koje dolazi, no one nikada nisu bile dosadne, uvijek su nosile neku poruku i pouku, i nikada nisu bile proizvoljne, uvijek je postojala neka tanka nit koja ih je povezivala i koja je navodila čovjeka da ih sluša, pa makar zbog njih ostao i gladan i žedan i makar mu se život pretvorio u napetu šutnju kojoj sve stvari postaju važne tek kada su dobro ispričane.

Rat je Izeta zatekao na Vracama. Nije se stigao niti okrenuti oko sebe, a kamoli pobjeći, već su mu četnici bili pred kućnim pragom i već mu se na vrat navalio komšija Spasoje. Još jučer ga nudio rakijom, dobar k'o dobar dan i bezopasan k'o pištolj na vodu, a danas ga eto u crnoj paradnoj uniformi, sjaji mu se kama za pojasom, preko noći mu i brada izniknula k'o da ju je stajskim gnojivom nadubrio, dere se pred vratima kako će ga klati ako ne otvori. Izetu se podsjele

noge i zavezao jezik, niti mu se otvara niti mu se ne otvara, ali kako mu se ne da progovoriti, nego sve nešto iz grla pisti, priđe nekako vratima, nikako ključem da pogodi bravu, osjeti onako kroz dasku Spasoju rakiju iz usta, a kad konačno otključa pogodi ga kundak ravno u lice. Sruši se Izet k'o svijeća, Spasoje ga onako malena zgrabi za ruku i za nogu pa ga ponese niz Vraća. Izetu se pode slijevati krv niz lice, u glavi mu bistro, ali opet riječ progovoriti ne može. Komšija ga nije iz ruku ispustio sve do birtije Stara rampa. Unese ga unutra, kad ono preko noći na zidovima se pojavile slike kralja Petra i Draže Mihailovića, nigdje kavanskih stolova, nego u praznoj sali za tri spojena stola sjede petorica u uniformama. Baci Spasoje Izeta pred njih, ovaj se hitro diže, a jedan mu plavokosi kapetan u uniformi JNA prinese stolicu.

- Govori gdje vam je oružje - započe jedan što mu je brada do ispod pupka.

Izet zinu i opet poče pištati. Bradonja ponovi pitanje, a Spasoje ga potvrdi još jednim udarcem kundaka. Izetu se pomuti u glavi, vidi odnio vrag šalu, i pode smišljati što bi slagao, ali što god smisli nikako mu ne ide na usta.

Kada je treći put čuo pitanje, skočiše i ona petorica, sve se otimaju koji će ga udarati. Zatopotaše sa svih strana, a Izetu samo odjekuje u ušima, kao da udaraju nekoga drugog ili kao da sluša kako komšijska djeca otresaju jabuke. Pobjegoše mu sve laži iz glave, proguta ga ravnodušnost, a potom fini, mekani mrak iz kojega će se probuditi tek sutradan, izubijan i polomljen, vezanih ruku i nogu, u podrumu birtije.

Prvo što je vidio kada je otvorio oči bila je gomila stolova i stolica, a povrh njih svezan i izubijan Mijo Penava, mesar iz Lenjinove ulice što si je ono prije pola godine sjekirom odbio palac na lijevoj ruci.

Gledali su se tako i deset minuta, Izet na mokroj podrumskej zemlji, a Mijo navrh gomile koja samo što se ne obruši.

- A što tebe, jadan ne bio, popeše gore? - povrati se Izetu glas. - Ha, bit će zato što su tebe bacili dolje.

- Šta su te pitali, pa da su te tako morali tući?

- Bezbeli što i tebe - Mijo će, namještajući glavu izmetu dvije stolice. - I šta si im rek'o?

- Rek'o sam im ono što mi je palo na pamet, ali sad traže da ih odvedem i pokažem im, a kako ću im pokazati ono čega nema. Ako priznam da sam lagao, ubit će boga u meni. Valja mi opet nešto izmisliti, a vrag nek' me nosi ako znam šta. A ti, šta si im ti smaslao?

- Meni se stislo u grlu, pa im nišani mog'o ništa reći, sve k'o otvaram usta, a ton utišan. Rek'o bi ja njima što god hoće, samo nek' se ne fataju noževa, ali ne mogu da Bog kaže. Garant me kaznilo što mi je cijeli život jezik bio brži od pameti. A sad kada je glava u pitanju svez'o se k'o da dukat krije.

- Reci onda meni kako da ih zapričam, pa da ne traže da im pokazujem puške.

Izet se zamisli, obliza suhe usne, namršti čelo pa razrogači oči kao da, evo, vidi ono što će upravo slagati.

- Ti ćeš, Mijo, njima ovako: sve one puške koje si spomenuo pokupio je onaj Zvonko što je bio izbacivač u Lavu. To neće moći provjeravati jer je on pobjeg'o sa ženom i majkom u grad, kod daidže što drži zlatarsku radnju na Slatkom ćošetu. Onda ćeš im kazat' kako je taj daidža bio ustaša i kako je uvijek bio protiv Jugoslavije, pa je pokvario maloga. Možeš reći i da je bio na Golom otoku jer se povezo s Informbiroom i da je rođenu mater posl'o u starački dom mada ima

tri vile u Sarajevu i Splitu. Kaži im da će te puške prepoznati po zvuku. Nekako tupo pucaju, k'o da i imaju i nemaju prigušivač.

- A kako se zove taj Zvonkov daidža?

- To ćeš izmisliti na licu mjesta, samo reci neko muslimansko ime da ispadne kako je Zvonko povezan i s jednim i s drugim, pa da tebi k'o čistom Hrvatu nije htio reći šta će s puškama.

Miju su ubrzo odnijeli na ispitivanje i Izet ga više nije vidio. A kad su došli i po njega nešto mu se opet steglo u grlu, nešto ga je opet uhvatilo za vrat, i opet niti riječi da izusti. Najprije su ga tukli, pa tri puta vraćali iz nesvijesti, a onda su shvatili kako je Izet velika zvjerka. Jer koliko samo zna kada ovoliko šuti. Nisu ga više vraćali u podrum, nego su mu namijenili sobu s krevetom, dobro ga nahranili i napili, a onda odveli u Lukavicu. Tamo su ga ispitali neki pukovnici, nisu mu vezivali ni ruke ni noge i još su ga nudili kavom i cigarama. U neko doba Izetu se povratio i glas, mogao im je reći što je htio, ali njih više nisu zanimale puške, zanimalo ih je čin i formacijski raspored. A Izet, kako nije bio u vojsci, nije ni znao šta je ovo drugo. Važno im je saopćio da je po činu pukovnik Zelenih beretki, a što se tiče rasporeda, mogu ga ubiti, ništa im neće reći. To im nije slagao, jer kako čovjek da priča i izmišlja o nečemu o čemu ne zna baš ništa.

Oficiri su se gotovo s razumijevanjem nasmiješili i više nisu inzistirali na tom rasporedu, nego je poveden neki, kao, opušten razgovor o raznim stvarima. Izet im je, onako sav važan, pričao o političkoj situaciji, sve pazeći da ne kaže nešto što bi ih moglo jako naljutiti, a opet da ne kaže ni nešto što bi zvučalo kao umiljavanje i što bi pokazalo da on možda i nije pukovnik koji je spreman glavu žrtvovati samo da ne oda formacijski raspored. Igrao se tako Izet riječima, ljuljao se kao pelivan na žici, govorio besmislice koje su

zvučale nekako dvosmisleno, a samim time i pametno. Izgovoriš riječ, vezeš malo oko nje i na kraju rečenice postaviš je naglavce. Nisi rekao ništa, ali to samo ti znaš.

Drugi dan ulazi mu u sobu neki poručnik i kaže kako će ga voditi na razmjenu. Traže za njega deseticu zarobljenih srpskih vojnika, ali oni s druge strane hoće da im se kaže tko je taj Izet, da nije kakva budaletina koja laže da je pukovnik. Izet se tada prestravio, ako i svojim sad nešto ne slaže, četnici će ga s takvim merakom klati, svejedno je hoće li im priznati da ih je vukao za nos ili će ustrajati na svom visokom vojnom zvanju. Kroz glavu mu u trenu proleti stotinu priča; ali je svaka bila neuvjerljiva ili komplicirana.

- Recite im da u zarobljeništvu držite Kondora s Treskavice - napokon izleti mu. Poručnik ga blijedo pogleda, uze olovku i papir, zapisa i izađe. Ta noć bila je Izetu najteža u životu. Htio je samo umrijeti bez muke, ugasiti se, nestati, ne dočekati jutro i nož komšije Spasoja. Kad, ranom zorom, eto ti trojice u oficirskim uniformama, bez činova.

- Vrijeme je, Kondore! - najstariji će.

Izet, pokunjen i s nekakvom prazninom u koljenima, zaputi se van. Otvoriše se vrata žutoga golfa, skupi se Izet na zadnjem sjedištu, opet mu se oduže glas, ali ga nitko više ništa nije ni pitao. No umjesto Spasoju odvezoše ga do mosta i on se zaputi preko. Na sredini se mimoišao s grupom muškaraca čijim je životima otkupljen njegov.

Čim je priznao da nije nikakav Kondor, opet je dobio gadne batine. Danima su ga držali u pritvoru, obećavali mu da će ga strijeljati, pa da će ga vratiti četnicima, pa su mu kundacima nabrajali koliko su ljudi mogli dobiti za deseticu, i to kakvih ljudi, a ne njega kojemu je Bog dao samo da priča gluposti. Na koncu su ga ipak pustili, jebi ga,

tko im je kriv što su gledali previše filmova pa vjeruju u priče o kondorima. Izet se nakon nekog vremena povratio iz šoka, zaboravio na svoju zarobljeničku epizodu i vratio se ljepšim, boljim i pametnijim pričama.

Nakon svih preboljelih rana i strahova jedina mu je muka do smrti ostao mesar Mijo, kojega su četnici zaklali na Vracama. Izet je stalno dumao je li ga glave došla laž koju mu je ponudio ili se u pravom trenutku nije znao poigrati riječima, ili zbilja u životu postoje takve situacije u kojima je najpametnije ništa ne govoriti.

VRTLAR

Ljudi umiru patetično, žele da se osjeteš krivim, Palach se polije benzinom i spali, netko drugi bi u osamdesetoj još disao, kroz grkljan mu probace cjevčicu, rodbina cvili u čekaonici, bolnice su pune onih koji su šćepali svoje duše, otimaju se oko njih kao što se žene pred Velepekarom, dok uokolo padaju granate, otimaju oko kruha. I na koncu se, naravno, nade neki plejboj u dolčevitki da usturdi kako je samoubojstvo jedino filozofsko pitanje.

Vraćali smo se s vode kada je počelo pucati. Utrčali smo u prvi neboder, hodnik je već bio pun svijeta. Ivanka se naslonila na zid, spustila kanistere, ja sam svoje držao, zapalila je cigaretu, sve se zatreslo od eksplozije, ljudi su popadali po podu, a onda su se jedan za drugim dizali. Ivanka se nije digla. Nije bilo tragova krvi, pa sam mislio da se onesvijestila od straha. Podigao sam joj glavu, čudno je visjela, kao da joj je vrat od gume. Kosa joj je bila puna prašine koja se osula sa stropa. Otresao sam je prstima.

Utrčali su momci u bijelim mantilima, dječarac s Kafkinim licem pokušao je napipati vratno bilo, činio je to dugo i predano, kao da svira klavir. Gledao sam kako mu prsti plešu po Ivankinom vratu, uhvatio me bijes, želio sam samo da prestane, no bilo je puno svijeta i nisam rekao ništa. Mislim da sam bio ljubomoran. Položili su je na nosila i odnijeli. Nitko mi se sve vrijeme nije obratio. Ljudi su se razišli. Ostao sam sam među četiri kanistera.

Digao sam svoja dva, iz oba je tekla voda, mlaz kao u kamenih dubrovačkih dječaka. Njezini nisu bili probijeni. Uzeo sam ih i izašao van. Bio je prelijep proljetni dan i više se nije čula pucnjava. Načinio sam tih tridesetak koraka do našeg nebodera, a onda sam poželio da šetam. Okrenuo sam se i zaputio na drugu stranu. Obalom su protrčala dvojica vojnika, dječaci su na travnjaku pokraj Likovne akademije igrali mali nogomet, jedan je loše zahvatio loptu, dočekao sam je na volej, da nisam otišla bi ravno u Miljacku. Kod Dva ribara sreo sam Tadiju, pitao me je gdje sam bio kada su padale granate, uplašio sam se da ne upita za Ivanku. Sjeli smo na zidić pred kavanom, on je nožićem podijelio cigaretu, sebi je uzeo polovicu bez filtera. Wittgenstein se plašio ludila, rekao sam mu, pa je zato bio filozof, ne sjećam se što je zapravo htio biti, vrtlar ili nešto drugo. Tadija je slegnuo ramenima i ispustio dim, na usni mu se, malo dalje od žara, stvarala groznica.

Sprovod je bio brz i površan. Otišao sam na trg i među starim cipelama i preskupim konzervama govedine pronašao sjeme mrkve, repice i zelene salate. Kupio sam nekoliko vrećica i pokrajnjim ulicama, tamo gdje nikoga ne mogu sreći, vratio se kući. Rublje koje je Ivanka prekjucher oprala još se nije osušilo. Zagnjurio sam glavu u vlažnu bijelu košulju. Čudno, sunce je, a ipak se ništa ne suši. Fino sam hladio lice i razmišljao: Heraklit je zbijao šale samo na svoj račun, a Zenon se zezao na račun cijeloga svijeta. Platon je bio travestit koji bi preodijevao čovječanstvo, Sokrata je trebalo ubiti da od svoje smrti ne pravi predstavu. Filozofija je, ako se pravilno shvati, jedna od video-igara. Vratio sam košulju na uže. Na tkanini lice nije ostavilo nikakvog traga. S djevojčicama se nisam čuo mjesecima i ne znam kako ću im javiti da im je majka mrtva. Nepristojno je da o njoj

misle kao o nekome živom, kome bi trebalo poslati paket, o kome bi se trebalo brinuti, barem pred spavanje. Morale bi znati, nekoliko trenutaka tugovati i onda konačno zaboraviti.

Jedan život i jedna briga manje.

Voda mi je trajala danima, tako da nisam trebao izlaziti van.

Sjedio sam na stolu, uz prozor, i gledao dolje, na betonske ploče između kojih je, ako se čovjek dobro zagleda, nicala trava. Mogao sam se nagnuti van koliko sam htio, srce mi ne bi jače zakucalo. Blaženo sam slobodan, ne moram pisati poruke, ne moram patiti niti kome što objašnjavati. Svijet nestaje s neizgovorenim riječima.

U špajzi sam pronašao paketiće humusa i lagane bijele sanduke od stiropora, velike taman toliko da bi se u njima mogli sahranjivati štakori. Pomiješao sam humus s nezrelom zemljom s dječjeg igrališta, bilo je nečeg hipnotičkog u dodiru prstiju s vlažnim crno-smeđim prahom. Mogao sam tu zemlju gnječiti i milovati satima. Naizmjenično sam po zemlji rasipao sjeme, a potom obilježio sanduke. Postavio sam ih ispod prozora i poškropio vodom. Čini mi se da sam u nekoj knjizi pročitao da Wittgenstein ipak nije želio biti vrtlar, nego *aeronautičdr*. Znači li to pilot ili nešto drugo? Vratio sam se nad prozor i opet pomireno gledao dolje. Dovoljno bi bilo kada bih povjerovao da sam kanarinac. Nitko ne bi vjerovao da sam skočio upravo nakon sijanja zemlje. Već vidim kako bi svi prestravljeno šaptali da me je netko »skočio«. Mrkva, repica i zelena salata nikada ne bi niknuli.

Ne odlazim na groblje, rekao sam Tadiji, jer je tamo već previše suježih grobova. Vulgarno ih je jednog po jednog obilaziti. On je izvadio cigaretu, podijelio je i meni pružio polovicu bez filtera. Groznica mu već tjednima ne prolazi i teško mu je mučiti se malenim

opušcima. Spremio sam svoj dio u džep, za kasnije. Pogledao me i slegnuo ramenima.

Fra Andro je djevojčicama javio da je Ivanka mrtva. Pitaju za mene, ne znam što im je odgovorio, što god bude, neka znaju da sam dobro. Listam knjige, čitam i čekam da niknu mrkva, repica i zelena salata. Čovjek živi iz znatiželje. To je najbolje i najpoštenije. Sve ostalo samo je lažno udvaranje tuđim suzama. Camus je tražio i davao melodramatska objašnjenja. S onima koji ne umru slučajno stvari stoje ovako: prerezanih žila umiru žene i homoseksualci, metak u glavu ispale vojnici i grubijani, tabletama se dokrajče glumci i romantičari, u srce pucaju nespretnjakovići i neurotici, vješaju se neobaviješteni i perverzncijaci, s mostova skaču slavohlepni i slabići, s krovova i visokih katova skaču očajnici i teoretičari.

Prva je niknula repica, pa zelena salata i nakraju mrkva. Listići su nježni kao paperje tek rođenog djeteta. Zalio sam ih i otišao Tadiji u bolnicu. Liječnici ne znaju što mu je, prepolovio se, a groznica na usni mu nikako ne prolazi. Ponudio sam ga cigaretom. Sjeli smo na klupu pred klinikom, iz džepa je izvadio nožić, prepolovio cigaretu i pružio mi kraj s filterom. Već se navikao, kaže, pa mu više ne smeta. Sjedili smo i pušili, rekao sam mu za repicu, zelenu salatu i mrkvu, a on je odgovorio kako je sada već sasvim siguran da je Wittgenstein htio biti aeronautičar.

Salata je prva sazrela za berbu, otkinuo sam dvije glavice, oprao ih i očistio, umotao u novinski papir i odnio na pijacu. Prvoj ženi koja je naišla prodao sam ih za dvije cigarete. Svi su me čudno gledali, neki Cigo mi je rekao da bi mi za salatu dao i dvije kutije cigareta. To je u redu, ali žena nije imala dvije kutije cigareta. Cigo je opsovao i otišao.

Iščupao sam i oprao tri sasvim male, još nezrele mrkve. U drugi džep sam spremio dvije cigarete i otišao u bolnicu. Liječnik me je, gotovo plašljivo, pitao što mi je *bio* Tadija. Nije mi *bio*, nego *mi jest* - prijatelj. Znam *da jest*, ali vam moram reći da više nećete moći razgovarati, odgovorio je liječnik i pružio mi ruku. Nema problema, rekao sam mu i izvukao cigarete i mrkvu, ovo je za vas jer ste se brinuli za Tadiju. On se stresao i povukao ruku. Nasmiješio sam se i rekao mu da uzme. Oprostite, umoran sam, odgovorio je i uzeo te tri mrkve i dvije cigarete. Bit će dobro, rekao sam mu, okrenuo se i pošao niz stepenice. Negdje pri dnu osjetio sam njegovu ruku na ramenu. Izašli smo van, sjeli na klupicu, ponudio mi je cigaretu, drugu je stavio u usta. Sjedili smo tako dok su uokolo trčali ljudi u krvavim bijelim mantilima. Znate, ono je bio rak, rekao je na kraju. Nema problema, ponovio sam mu i ispričao, od početka, kako je išlo sa sjemenom, zemljom, bijelim sanducima od stiropora i nicanjem. Gledao me očiju punih suza i klimao glavom. To je zaista bio umoran čovjek.

Zelena salata, repica i mrkva sve bolje su rasli. Odmarao sam se nad prozorom, trava između betonskih ploča već se sušila, dolazila je jesen. Uskoro ću morati pokupiti sav urod da ne istrune u zemlji. Bijeli sanduci ostat će prazni. Nije lako osloboditi se suvišnih stvari.

BUĐENJE

Već oko šest sati izgubio se posljednji trag svjetla u sobi. Svakih petnaestak sekundi tri žara prelazila su kratke, nervozne putanje, do stola s pepeljarom i natrag, u duboku sjenu, tamo gdje se, dok je sunca, vide usne. Iz doline se neprestano čula potmula tutnjava, pokoji usamljeni rafal i zvuk automobilskog motora. Rijetki naleti vjetra izobličili bi zvukove, kao modulator u kakvom glazbenom studiju, stvarajući dojam neke posredovane stvarnosti, velikog izravnog prijenosa, stadionskog koncerta, nebeskog okretanja gramofonske ploče.

Davor je jutros otišao na vodu, možda svrati do prijatelja na Bistriku, možda se skloni u kafić od granatiranja, možda ostane na ručku kod tetke Rozalije, možda sretne nekoga; svaki je sat donosio novu utjehu i objašnjenje, no priča sa sretnim završetkom imala je sve složeniju i nevjerojatniju fabulu. Utučenost je smjenjivala nagla, ničim izazvana euforija, cijepanje drva, popravljanje tranzistora, zatim bi nailazila ravnodušnost, unutarne mirenje sa svim, pa i najgorim vijestima; kako dočekati nepoznatoga čovjeka koji će doći, skrenuti pogled, počestati se i reći daje granata pala sasvim blizu vode, tamo gdje je on stajao, i da je jedan sasvim mali, reklo bi se - zanemariv geler mimo svih pravila pogodio mjesto koje nije trebao pogoditi. Iza svake putanje cigaretnoga žara trajala je druga, uvijek prešućena priča s konačnim izmirenjem na kraju.

No nitko nije pokucao na vrata, tako da osim tutnjave, zvučne kulise napetog filma, ništa nije potvrđivalo ni nadu ni potrebu da se pomiriš sa stravom i udahneš zrak nakon konačnoga kraja. Jedna je ruka, napokon, strmoglavila žar u kristalnu pepeljaru; on se rasuo u tisuće mikroskopskih ognjeva, ruka je posegnula za šibicom, plamičak je osvijetlio dva ženska i muško lice i razgorio fitilj koji je izvirao iz čaše dopola napunjene vodom, a otpola jestivim uljem.

Muškarac se digao, duboko uzdahnuo i odšepao po automobilski akumulator. Pažljivo je prespojio neke žice i iz velikog crnačkog ghetto-blastera začula se već odlazeća melodija, a potom pištavi znak točnog vremena: »Točno je dvadeset i jedan sat. Vi slušate vijesti, danas je u službeni posjet otputovao, sedamnaest mrtvih i osamdeset pet ranjenih, pod artiljerijskim dejstvima agresora koji je u paničnom bijegu, ministar za humanitarna pitanja Republike Francuske, poklonio se žrtvama, javlja nam se naš stalni dopisnik iz slobodnih teritorija, novi zločin agresora, na svjetskom prvenstvu u jedrenju, kajak na divljim vodama, naši su doživjeli najveći pljesak, ljudi su plakali, vrijeme će biti kišno i ujetrovito.« Bubljevi su svirali marš, muški je glas pjevao - ja neću od smrti umrijeti, ja ću umrijeti od ljubavi - muškarac je otkao žice s akumulatora, glazba je trajala sekundu duže.

Prije osam godina Davor je s izviđačima bio na logorovanju kod Boračkoga jezera. Polagao je ispit za izviđača partizana. On i još šestorica dječaka cijeli dan nisu smjeli govoriti, morali su prenoćiti u šumi i prijeći viseći most na Neretvi. Sutradan su se šestorica vratila, ali Davora nije bilo. Logor se dao u potragu, alarmirana je milicija iz Konjica, u stanu je zvonio telefon, muški glas pitao je kakve su Davorove sklonosti, je li pokazivao znakove patološkoga straha, da li

se kao mali bojao mraka, kako reagira na samoću. Otac je odgovarao izbezumljenim glasom, majka i sestra su prebljedile, nastala je strka. Davor je pred večer pronađen u šumi kod Glavatičeva, smijao se i nešto rukama pokazivao. Tek kada mu je komandir logora rekao da može govoriti, potpuno je hladno izjavio kako se izgubio jer je, za razliku od one šestorice prevaranata, odlučio biti pravi izviđač partizan i prijeći most. Logorovanje je već ujutro prekinuto, sklopljeni su šatori, ostali su pravilni geometrijski likovi suhe trave i tamni trag logorske vatre. Oko ponoći starija je žena nalila još ulja u čašu, žižak je neko vrijeme pucketao, muškarac je opet priključio žice na akumulator. Ženski glas ponovio je iste vijesti, tutnjava je postala čistije sinkopirana, eksplozije su u pravilnim valovima putovale s jednog na drugi kraj grada, začuo se zvuk kao da mačji nokti plešu po staklu, najprije sasvim prorijeđen, a potom jako gust, počela je kiša. Mlada žena prišla je prozoru, priljubila dlan uz staklo i izgovorila prve riječi:

- Izgleda kao pravi proljetni pljusak, a već do jutra će se pretvoriti u snijeg. Nije padalo kada mu je bilo vrijeme i mora sad.

Nema zime bez snijega, sve se nadaš da neće pasti, a onda ga eto s prvim trešnjama.

Otišla je u kupaonicu, uzela dva aluminijska lavana i izašla na kišu. Kada se vratila, glava joj je bila puna kapi koje su se na svjetlu uljanice presijavale kao zrna žive. Izgledalo je kao da voda odbija primiti se njezine kose i kao da bi nježni prsti mogli pobrati svaku kap. Izvana se čuo novi metalni zvuk mlaza koji je iz oluka punio lavore.

Starija žena je među koljenima držala zaboravljenu bocu s uljem. Kad je pogledala, haljina joj je bila potpuno umašćena.

- Zabarikadirao si sve prozore, božjeg svjetla u sobi nema.
- Drugi pale svijeće u devet, a mi moramo u šest. Crknut ćeš u ovom mraku.

Muškarac ju je pogledao, stegnuo desnicu u šaku, nekoliko sekundi je ukočeno držao ispred lica kao da će zaurlati, naglo je rastvorio, zadobovao prstima po stolu, digao se i izašao van. Najprije se začula lomljava grana i lepet mokroga lišća, a onda muškarac kako sklanja daske s prozora, ruši vreće s pijeskom, one tupo udaraju o zemlju i rasipaju se. Nakon nekoliko minuta čuo se zagušen muškarčev glas:

-Zadovoljna?

Starija žena je uzdahnula, mlada je nervozno pljesnula po koljenima, muškarac je bez riječi ušao u sobu, sjeo na krevet i zapalio novu cigaretu. Istoga trena zapalile su i njih dvije. U kući je postojao dogovor da svatko puši pet cigareta dnevno. Normu s u već višestruko prebacili.

Prvih dana rata Davor je rekao svojim da će se priključiti Teritorijalnoj obrani. Starija žena nikada nije spavala kada bi odlazio na dežurstva. Muškarac ju je korio jer se uvijek sutradan previjala od migrene. Davor se nasmijan vraćao i mladoj ženi govorio o svojim ratnim avanturama. Malo je preuveličavao, malo se šalio, što na svoj račun, što na račun četnika, ali se činilo kako mu se u toj čudnoj, ratničkoj radosti ne može dogoditi nikakvo zlo. Muškarac je grlio svoga sinčinu i uplitao se pričom o tome kako je 1953. negdje kod Pirota, i još dalje, s petoricom klasića upao u bugarsku zasjedu.

Prva je zaspala mlada žena. Sklupčala se, kao fetus, u fotelji, muškarac ju je pokrio velikim ruskim šalom i pogladio po kosi. Starija žena je izvadila iz ormara bijelu bocu s prozirnom tekućinom i tiho, da ne udari grlicem o rub i ne probudi usnulu, do vrha napunila dva

fildžana. Sjedila je tako i noktom otkidala komadiće pečatnoga voska s boce. Muškarac je odsutno gledao u crno ogledalo prozora.

- Možda je snajper pucao po mostu, pa se zato nije mogao vratiti - šapnula je konačno.

Muškarac je slegnuo ramenima i nastavio buljiti u staklo. Žena ga je još neko vrijeme upitno i s nadom gledala, tiho se digla i otišla u kupatilo. Negdje blizu začula se eksplozija, usnula se trgnula i nasmiješila. Muškarac ju je pogledao, smiješak joj nije silazio s lica, trajao je minutama, kao u muzeju voštanih figura. Najprije je bio drag i prisan, a onda ludo zastrašujući. Muškarac se vratio svome prozorskom autoportretu.

Starija žena ispružila se na kauču, federi su odsvirali nekoliko tonova, ona se okrenula glavom k zidu i nije se više micala. Nakon nekog vremena čulo se ravnomjerno disanje, koje do jutra neće izgubiti ritam.

Muškarac se na prstima iskrao iz sobe, pokupivši još jednu cigaretu i upaljač. Stao je pod nadstrešnicu, kiša više nije padala, vjetar je otresao kapi s lišća, muškarac je pomislio kako će ova zima stvarno proći bez snijega, zapalio je cigaretu, uvukao dim i sjetio se one blesave priče da ne treba noću vani pušiti jer neki vojnik može pomisliti da to ne svijetli žar cigarete, nego noćni nišan snajpera. Više se nigdje nisu čule eksplozije, prolazile su minute dok se neki usamljeni melankolik ne oglasi rafalom. Pucnji su djelovali nježno i blisko, kao podsjetnik da u ovoj noći ima još budnih, još ljudi s ludilom, tugom i brigama u glavi. Cigareta je sagorjela među prstima, muškarac je, pomiren, bacio posljednji pogled na brda iza kojih je svitalo, zatvorio vrata za sobom i vratio se u sobu. Unutra je sve, napokon, bilo kao što je i ostavio. Legao je na krevet i zažmirio.

Sve troje su spavali kada je dan, prvi put nakon deset mjeseci, u svoj svojoj bjelini ušao u sobu. Dugo su se, kao djeca u liječničkoj čekaonici, opirali buđenju.

VOJVODA

Tako zlog čovjeka po Bosni si mogao tražiti cijeli život i opet ga ne bi našao. Mrk, gadljiva izraza lica, nisi ga smio u oči pogledati da što ne pomisli. Jednom je neki dječak napucavao loptu u zid njegove kuće, s vrata mu je procijedio - marš odatle, mali, a kad ovaj nije prestao, Jovan zvani Musa mu je otkinuo prst. Dječakov otac je slegnuo ramenima, svi su rekli - jebi ga, to je Musa, i nije im padalo na pamet niti da ga krivo pogledaju. Kada bi se napio, kružio je selom kao bijesan pas, ljudi su se sklanjali u kuće, a on je vikao: »Sa'š vidjet' kako Musa dere jarca!« Ako bi mu se u njegovom mahnitanju netko našao na putu, Musa bi ubio boga u njemu. Tukao je bez ikakvih predrasuda, i onog tko mu je rod, i onog koga prvi puta u životu vidi. Ako bi te put nanio u selo D., dobronamjerni mještani upozoravali su te na njega kao na stalno aktivnu elementarnu nepogodu. Da je kako moglo, vjerojatno bi na ulazu u D. postavili i prometni znak.

D. je jedino srpsko selo u bližoj okolini Zenice, no to je ljudima postalo važno tek onih dana kada se JNA povlačila iz grada. Mještani su tada darivani bezbrojnim topovima, puškama i mitraljezima, po glavi stanovnika došle su najmanje tri cijevi. Naređeno im je da brane svoja ognjišta, a vojska će se naći tu u blizini da pomogne. Predstavljen je i zapovjednik sela - vojvoda Musa. Stao je pred seljake okićen redenicima, sa crnom šubarom i ogromnom drvenom kokardom. Neki su ga jednako uplašeno gledali, ali je više bilo onih

kojima se pojavio sjaj u očima. Zenica je drijemala u dolini i naprosto ih mamila da raspale po njoj i tako nakon godina straha budu dostojni Musi pogledati u oči.

Deset dana i deset noći Musa se nije trijeznio niti je izlazio iz komande smještene u bivšem dućanu. Na ulazu su se smjenjivale straže, a vojvoda je svakoga jutra postavljao i smjenjivao svoje zamjenike. Naredio bi da mu dovedu jučer postavljenog zamjenika i onoga koji ga je trebao smijeniti. Stajali su u stavu mirno, pogleda uprtih u gornje dugme njegovoga šinjela.

- Bilmezu, obratio bi se uvijek jednako prvom podčinjenom, znaš li ti, bilmezu jedan, kako Musa dere jarca?

Nesretnik je odgovorio - znam, a vojvoda bi skočio i žestokim mu šamarom razdrmao zube.

- Ništa ti bilmezu ne možeš znati dok ti ja ne kažem!

Sutradan bi novi zamjenik na isto pitanje odgovarao - ne znam, ali prolazio je s jednakom pljuskom.

- Ako ne znaš, bilmezu jedan, kako Musa dere jarca, kako se onda Musi smiješ pojaviti pred očima!

Da Zeničani nisu odlučili osvojiti selo D. i da se vojvoda konačno nije morao otrijezniti, vjerojatno bi svi punoljetni muškarci po jedan dan bili njegovi zamjenici, svakog bi pri postavljenju potapšao po ramenu i svaki bi oficirsku karijeru završio s ustima punim krvi.

Na selo D. pucalo se iz vojničkih i lovačkih pušaka, a palo je i nekoliko minobacačkih granata. Vojvoda Musa postavio je napadačima ultimatum da se povuku ili će on sravniti sa zemljom Zenicu. Ovi su se utišali, a Musa je opet počeo s opijanjem. Jedne je noći razlupao sav inventar u komandi i stražaru jednim trzajem ruke

otkinuo uho. Seljacima je naredio da ne pucaju bez njegovog naređenja i nikome nije palo na pamet da ga ne poslušaju.

Strah se širio selom D., što zbog Muse, što zbog Zeničana.

No vjerovalo se da će onoga dana kada vojvoda to odluči Zenice jednostavno nestati. Ako ga se toliko boje njegovi, kako će tek napuniti gaće balije i ustaše.

Ovi su, opet, bili prilično zbunjeni Musinim ponašanjem. Taj niti je htio pucati niti je htio pregovarati. Kada bi zapovjedništvo grada pokušavalo uspostaviti vezu sa selom D. ne bilih nagovorili na mirnu predaju, vojvoda je urlao u telefonsku slušalicu, lajao i proklinjao da se čovjeku smrzne krv u žilama. Niti si mogao s njime razgovarati, niti si mu mogao prijetiti, niti si mu mogao ponuditi da za par tisuća maraka preda D. i ode svojim putem. Osim toga, njegove psovke nisu bile tek prazne riječi, one su žarile kao kad bi čovjek otvorio neko okno k podzemlju i osjetio pakleni oganj. To je zlo iz čista mira i s njim se čovjek ne može dogovoriti, ne može ga prevariti niti mu se podčiniti; ono niti što traži niti očekuje.

Konačni napad na selo D. započeo je nakon mjesec dana čekanja. Ovaj put je odlučeno da se ne treba obazirati na Musine prijetnje, nego valja ići do kraja. Obruč se stezao, Musa je urlao, ljudi su ginuli s puškama u rukama, ali im je bilo zabranjeno raspaliti iz topova po Zenici. Nitko nije razumio kakva se to fiksna ideja zabila vojvodi u glavu, no bolje je bilo poginuti od metka nego previše razmišljati i stradati od Musine ruke.

Trećeg dana napada vojvoda je ipak ispalio tri granate na grad, ali im nije izvadio osigurače. Đulad je veselo odskočila na zeničkim ulicama i sasvim se tiho umirila. Te noći Musa je okupio sve muškarce u selu i obećao im kako će svakom pojedinačno otkinuti glavu ako

odmah pred komandu ne dovuku i ne donesu sve oružje koje imaju. Potom je telefonirao zeničkom zapovjedništvu i rekao im da sutra u podne mogu ući u D.

Mada su čuli pucanj, nitko se od seljaka nije usudio ući u komandu bez Musinog poziva. Zeničani su u podne prošli kroz selo i otvorili vrata iza kojih je na podu, prostrijeljene sljepoočnice, s bocom rakije s lijeve strane i sličicom svetoga Save s desne strane ležao strašni Musa. Seljaci su ga se i mrtvoga plašili, te su tek šapatom Zeničanima pokušavali objasniti kako oni nisu četnici i kako ih je JNA natjerala da uzmu oružje. Nikome, međutim, nikada neće biti jasno zašto Musa nije htio pucati na grad.

DIJAGNOZA

Nigdje takvih prijetnji i kletvi kao u Bosni. Smišljaju ih od duga vremena, ne da nekoga povrijede i uplaše, prije da pokažu svoju maštu koja treba pobijediti maštu onoga drugog. Najbolje prijetnje i kletve su one koje prate razvoj kulture i civilizacije. Tako je, recimo, s mehanizacijom sela došla i ova kletva: »Dabogda ti dijete izrezali motorkom i složili u podrum za zimu!«

Salihu F. četnici su pred njegovim očima motornom pilom izrezali ženu i dvije kćeri. Njega su strpali na Manjaču da tamo crkne, ali nije crknuo, nego je dočekao neku razmjenu. Prebacili su ga u Gradišku, pa u Karlovac, pa u Češku. Tamo je završio u nekom izbjegličkom logoru, među nepoznatim, mahom bosanskim svijetom. Nepismen i spor na mislima, postao je idealnim predmetom opće zajebancije. Danima je Salih F. pokušavao doskočiti provokacijama, ispaliti efektan odgovor, smisliti nešto originalno. No uvijek je ispadao još gluplji. Upao je u stroj za mljevenje živaca iz kojega se možeš izvući samo na dva načina - ili da uvališ nekoga drugog ili da šakama središ stvari.

Salih F. se toga dana tukao protiv pola logora. Dobio je neviđene batine, najprije od Bosanaca, a potom od kordona češke policije. Poslije svega mu je, svezanom i krvavom, uručena službena odluka o protjerivanju iz svih logora na teritoriju države. Spakirao je stvari (kojih nije ni imao), opsovao i Čehe i Bosance i 'ko ih izmisli pa se zaputio u Prag. Nakon pedesetak kilometara pješaćenja trijumfalno je

ušao u grad i odmah bio uhićen. U džepu nije imao nikakvih dokumenata osim odluke o protjerivanju.

Saliha F. policija je odvela u zatvor, ali nakon preležane noći više nije znala što bi s njim. Trebalo ga je negdje protjerati, a nijedna zemlja ga kao Bosanca sklonog tuči ne bi primila. Najjednostavnije bi bilo vratiti Saliha F. na Manjaču, ali to nije tehnički izvedivo, a kršilo bi i ljudska prava.

Stvar je riješio neki domišljati tip iz bosanskog ureda u Pragu. Predložio je policiji da Saliha F. sprovede u psihijatrijsku bolnicu gdje bi se utvrdilo da je lud, a kao takvoga nitko ga ne smije protjerati. Opet zbog ljudskih prava. Policajci su, kada im je ispričana životna priča Saliha F., zaključili kako je to sasvim dobra ideja.

U bolnici je dočekan kao car. Dobio je jednokrevetnu sobu s televizorom, kazetofonom i foteljom. Liječnici su bili oduševljeni jer im je u ruke dospio ljudski primjerak koji je svojim očima gledao kako njegovim najbližima odsijecaju noge, pa ruke, pa glave. Svako malo zavirili bi kroz špijunku u sobu. On je mirno sjedio u fotelji, gledao televiziju, mijenjao programe i lijeno zobao grožđe. Izgledao je kao bilo koji čovjek na svijetu dok je prilično nezainteresirano pratio najnovije snimke iz Bosne.

Liječnici su vjerovali da se Salih F. upravo nalazi u stanju šoka, pisali su o tome duge i temeljite izvještaje, pripremali temate za stručne časopise, predviđali razvoj događaja i čekali da se duša Saliha F. izranjavljena i izubijana, napokon ohladi. No stanje se mjesecima nije mijenjalo. Salih F. je mirno i uljudno živio svoj život, uvijek jednako odgovarao na postavljena pitanja, ništa nije tražio niti je išta pitao.

Liječnici su Saliha F. iz stanja šoka pokušali izvući hobijem. Ponudili su mu pjevanje, crtanje ili fotografiranje. Pa da izabere. On se zahvalio i odgovorio da mu ništa od svega toga ne treba i ne predstavlja zadovoljstvo. Liječnici su inzistirali, a Salih F. je pristao baviti se crtanjem. Pjevati nije znao, a fotografija se plašio.

Poslušno je crtao kada bi došlo vrijeme crtanja, a onda bi opet gledao televiziju i zobao grožđe. Liječnici su do u kasnu noć analizirali njegove crteže. Smeđom drvenom bojicom nacrtao je baraku, zelenom bojicom travu, a žutom sunce. Suncu je nacrtao oči i usta. Salih F. je negdje vidio da se sunce tako crta. Ponekad bi nakon crtanja liječnicima morao objašnjavati što je nacrtao. Oni su se neprestano smješkali i postavljali pitanja koja prevoditelj katkad nije znao prevesti.

Konačno je došao dan kada je trebalo odlučiti o sudbini Saliha F. Liječnici su pripremili samo jedno pitanje: »Što bi učinio kada bi ti u ruke došli oni koji su pobili tvoju ženu i djecu?« Salih F. je ustvrdio kako to nije moguće jer su oni negdje daleko, iza državnih granica, bodljikavih žica i topova.

No liječnici su opet inzistirali, uvjeravajući ga kako je moguće i ono što na prvi pogled ne izgleda moguće. Shvativši da su ti ljudi k'o djeca i da im je dovoljno nešto zamisliti, e da odmah povjeruju kako je to stvarno, Salih F. je odgovorio: »Pobio bi i ja njih... Ili bi im dao papir i olovku i rek'o k'o vi meni - crtaj!«

Liječnicima su se ozarila lica, uzeli su papire i olovke te su Saliha F. proglasili nenormalnim.

KOLONIJA

»Tamo dole đavoli se kote...«

Đ.Balašević

Koloniju je izgradila Austrija nekoliko godina nakon što je došla u Bosnu. Dva reda prizemnica uredno poredanih kao vojnički stroj i minijturni vrtovi u kojima osim divljih nevena i pokoje glavice zelene salate uglavnom ništa nije raslo. Pred vratima svake kućice drveni je stolić i dvije-tri hoklice. U ljetna predvečerja uokolo se širio miris kahve i rakije, koja se isto tako ispijala iz fildžana sa zlatnom zvijezdom i polumjesecom na dnu. Kolonija je i akšamlučila šapatom koji nije remetila čak ni dreka djece. Tu su već stotinu godina živjeli rudari, djeca, unuci i praunuci onih koji su se, sabrani sa svih strana Monarhije, jednoga jutra pojavili s kartonskim kuferima na kakanjskoj željezničkoj stanici. U Koloniji su zasnovali obitelji i živjeli svoj ljudski vijek bez previše nada i očekivanja, ali s onim unutaršnjim mirom koji katkad zna stvoriti iluziju sreće. Njihov bi svijet zatreperio samo za crnih dana, a takvi su, s nekom demonskom pravilnošću, dolazili svake četiri godine, kada bi se gradom začula sirena koja bi označila da se neki od njih neće živi vratiti iz rudnika.

Na drugom kraju grada bila je katolička crkva, u blizini i džamija. Pravoslavci, kao po nekoj tradiciji, nisu živjeli u Koloniji niti su se spuštali u rudnik. Komunizam se rudarskoga života gotovo nije ni

dodirnuo. U dubini jame je odveć mračno da bi u njoj mogla proći bilo kakva ideološka revija. Desetljeća su prolazila, a svi protokolarni posjeti zaobilazili su Koloniju; njezine stanovnike nije doticalo vrijeme, sve mode prolazile su mimo njih, ostavljajući ih uskraćene i za automobilsku buku, i za sjaj neona, i za harmonikaški zvuk sintesajzera. Tek sve deblji slojevi prašine, koja se s jeseni pretvarala u blato, i sve tamnija patina fasada svjedočili su da se nešto mijenja i da će se, možda, u nekom kružnom toku susresti dva vremena: ono kada su njihovi djedovi lutali Bosnom tražeći svoje jame i neko buduće u kojem ni jama ni Kolonije više neće biti.

Kada je počeo rat u jame se više nije išlo. Kaknjem su prolazili ljudi s oružjem i različitim zastavama. Neki su odlazili i više se nisu vraćali, a drugi su u birtijama počeli preglasno psovati. U Koloniju se uvukao strah, strah od drugih, od pridošlica, uhoda i glasnika s lošim vijestima, strah od noći. Pred jutro bi netko zapucao, s drugog bi se brda čuo odgovor. S prvim pticama uplašena i neispavana lica izvirivala su iz kuća. Svaka je noć bila kao što su nekad bile one kada bi sirene objavljivale nesreću.

Rudo L. takvog je jednog jutra spremio stvari u kufer, zaključao vrata i kapiju, bez puno riječi ključeve ostavio komšiji i zaputio se pješke u Vareš. Pred crkvom se prekrstio i zavjetovao se da nikome nikad ne govori što mu se te noći dogodilo, što je pomislio ili usnio, i što ga je navelo da ide iz Kaknja. Bosanci se oduvijek na nešto zavjetuju kada im je teško. Zavjeti rijetko imaju nekog racionalnog smisla, katkad su smiješni i besmisleni, i znaju čovjeka jako opteretiti. Nekada ga mogu koštati i glave. No kako je čovjek iz ovoga kraja po prirodi tvrdoglav te na čudan način i jako pobožan, on zavjet nipošto neće prekršiti. U svakome mjestu u Bosni ispotiha se pričaju legende o

užasima koji su se dogodili onome koji je zaboravio na svoj zavjet. Zavjetovanom Bosancu se njegova teška riječ vidi na licu, čita mu se iz očiju i naprosto navodi da ga ispitujete, dovodite u kušnju i mučite. Njegova ga upornost u očima drugih čini čudakom.

Kada su Rudu L. u Varešu pitali što mu se dogodilo, on je šutio, i ljudi su zaključili kako mu se dogodilo nešto strašno. No kako se mašta nikada ne uspijeva zadovoljiti pred zatajenom stvarnošću, ispitivanja su postajala češća, temeljitija, teža, sve dok se njima nisu počeli baviti oni kojima je to inače posao. Policija je Rudu L. ispitivala danima, a on je uporno i dalje šutio. Lagati nije ni pokušao, ali se zato žestoko usprotivio prihvatiti teoriju kako je doživio amneziju nakon zločina izvršenog nad njim. Rudo L. više nije znao što mu je gore: to što ga nagovaraju da prekrši zavjet ili što ga hoće proglasiti ludim. U svakom slučaju, zažalio je što je uopće odlazio iz Kaknja. No vratiti se više nije mogao. To što bi po povratku vjerojatno stradao nije ga se naročito ticalo, mučilo ga je jer bi povratkom na zaobilazan način - prekršio zavjet. A to bi, opet, uzročilo da se ostvare svi užasi koji su mu ono jutro kada je napuštao Koloniju bili na pameti.

Jednoga dana strpali su ga u kamion pun Kakanjaca i rekli mu da ide u Hrvatsku, policajac se cinično osmjehnuo i napomenuo mu kako »oni tamo imaju bolje metode« i kako će njima sigurno morati priznati što mu se dogodilo. Više od usputnih četničkih maltretiranja, zaustavljanja kamiona, prijetnji i pretresa, Rudu L. je prestravilo kada ga je pri izlasku iz kamiona u Čapljini presreo televizijski reporter gurajući mu mikrofon pod nos i osvjetljavajući ga reflektorom. Postavio mu je isto ono pitanje kojim su ga gnjavili u Varešu, ali ga je izgovarao tako uvjerenim glasom da je Rudo L. pomislio kako već zna istinu. A tko za zavjet može znati? Onaj tko se zavjetovao, gospod Bog,

ali i vrag. No ako već zna, e neka zna. Rudo L. je odlučio da mu svojevolumno ne preda dušu. Reporteru je rekao kako su ih usput zaustavili četnici, a ovaj je razočarano ustuknuo. Rudo L. je to doživio kao prst providenja i nagradu svojoj šutnji.

Sutradan je po prvi put vidio more i prvi put se vozio brodom. Voda je bila dublja od svih voda koje je Rudo L. mogao zamisliti, a brod je bio veći i natrpaniji od svih brodova koje je vidio na televiziji. Rudo L. se čudio kako brod ne potone, nego lagano kao orahova ljuska ostaje na površini. Bio je to znak, potvrda živa pred očima da čudesna djela postoje i da je sveti Franjo nekad zbilja koračao po vodi, kao taj brod na kojem je toliki svijet. I mada daleko od Kolonije, Rudo L. je opet bio sretan.

U Rijeci ga je dočekala kćer. Njoj je, barem u znakovima i nagovještajima, mogao ispričati sve što mu se dogodilo i na kakvim je kušnjama bio. Slušala ga je očiju punih suza i klimala glavom. Nije ga pitala zašto je otišao iz Kaknja, pa joj je mogao priznati da sa sobom nosi zavjet.

Tu, blizu Rijeke, opet kao po čudu, nalazi se Labin i kraj njega jame. A možda postoji i nekakva Kolonija. Rudo L. to, međutim, ne treba znati. Devedeset mu je godina, što je i za Bosanca prekasno doba za svaku imitaciju života.

DEKLINACIJA

Zanesen ritmom, dječak je već petnaestak minuta deklinirao riječ terra. Blago se ljuljuškao na sredini sobe, zadovoljan, ispražnjen i lijep kao kakav budistički svećenik.

Očuh je pušio cigaretu za cigaretom i premotavao videourpce u nekakvim pokoljem, koji je snimio u srednjoj Bosni. Ubrzana slika plača i patnje ludo je plesala po živcima, brišući sjećanje na emocije. Do sutra je morao smisliti tekst i poslati reportažu u Ameriku. U trenutku mu se učinilo kako bi najbolje bilo da snimi dječakovo dekliniranje. Terra, Terrae... i krv.

- A da ti, Dino, odeš u sobu učiti'?

- Vidiš, Zoka, da učim latinski.

- A da odeš u sobu učiti' nešto drugo?

- Sve drugo sam naučio.

- Znaš šta, mali, marš u sobu i uči ili ću ti na videu pustiti' Tuđmanov govor iz Siska.

Dječak zbunjeno pogleda očuha, umukne u pola deklinacije i ode u svoju sobu. Očuh isključi video, zapali novu cigaretu i zadovoljno otpuhne dim. Uživao je u tišini bijeloga stropa, pokušavajući tu, u Zagrebu, barem na tren biti ono što je bio u Zenici. Uspješan čovjek, pun sebe.

Nakon desetak minuta dječak ulazi u sobu. Za sobom zatvara vrata, ne čini ni koraka, kao netko tko je ušao u posebno opasnu

kancelariju. I šuti.

Očuh, najprije mirno, a potom s nervozom u pogledu, gleda ga ravno u oči.

- A ima li, Zoka, u tom govoru strašnih slika?

Očuh se počesa po glavi, nasmija se i ustade. Dugo je pred ogledalom namještao kravatu.

- Zoka, treba li šta kupit' u samoposluzi?

- Ne znam... Ne treba... Pitaj staru.

- Treba li tebi piva?

Opet dug pogled, kao iz kaubojsca, ravno u oči.

- A šta bi ti, Dino, ustvari htio?

- Znaš, Zoka, ja sam vama jako zahvalan. Kupili ste mi cipele, i to. Mislim, znam kakva je vaša situacija, i to. Ja sam još mali, ne razumijem baš sve, i to...

- Dobro, Dino, i?

- Ti, Zoka, sad ideš van, jel'da?

- I?

- Ja bi' gled'o crtane na satelitskoj.

Očuh oblači sako, namješta nauljenu kosu pred ogledalom i u kućnim papučama izlazi van. Oslanja se o dovratak i navlači cipele. Ljulja se kao stari pijanac i palčevima se opire o fasadu. Dječak se smije. Ovaj znalački namiguje i silazi niz stepenice.

Ih pita kako se Sutradan. Dječak sa svojim najboljim prijateljima odlazi u crkvu. Misa je, dvorana prepuna crnine i pobožnosti. Dječaci sjedaju u slobodnu klupu i u ritmu molitve otvaraju usta. Plavback je, naravno, amaterski i neizuježban. Riječi bivaju sve teže i mutnije, te se dječaci gube u otvaranju usta. Pri kraju mise prilazi im svećenik i odvodi ih u svoju sobu. Tamo zovu. Oni skrušeno izgovaraju svoja

imena i znojave ruke uvlače u rukave. Kao da su nešto krivi. Svećenik se osmjehuje i pita ih odakle su. Iz Zenice i iz Prijedora.

Svećenik zavlaci ruku u ladicu i vadi olovke, notese i bombone. Tapše ih po ramenima, osjećajući u isto vrijeme i blagost i nelagodu.

- Znaete šta, vas dvojica stvarno ne morate ići u crkvu, na misu i te stvari. Kada vam je loše, kada ste tužni i kada se uplašite vi samo u sebi izgovorite - Bože moj, pomoz mi, i sve će biti kako treba.

Dječaci šuteći izlaze iz crkve, ne progovaraju do kuće, razilaze se uz nekoliko riječi, koje pokazuju kako je sve, kao, normalno.

Doma očuh dječaku pokušava objasniti kako svi ne moraju ići na vjeronauk jer svi baš nisu isti. Očuh je, kao i svećenik, naravno, katolik. Dječak, naravno, nije. On govori kako ga djevojčica s kojom ide u razred i u koju je zaljubljen ispravlja u govoru. Očuh širi ruke, smije se i kaže kako je tako sa ženama. Dječak odlazi u svoju sobu uz tvrdnju da mora učiti latinski.

Dječak se zaključava u sobu, očuh i majka kucaju po vratima, on im odgovara da ima važnog posla. U sobi ostaje duga dva sata. Izlazi odjeven za izlazak, s hokejaškom kacigom na glavi. Ide praviti snjegovića. Očuh i majka ulaze u njegovu sobu, pokušavaju omirisati tajnu, zaviruju pod krevet, listaju dječakove bilježnice. Ne nalaze ništa, razočarano se pogledavaju, majka slaže razbacane stvari, očuh trabunja nešto o pedagogiji.

Puno kasnije majka je našla iskinute listove iz teke. Dječak je pisao djedu u Zenicu. Da je u pitanju bio tuđi dječak ili bilo tko drugi, rečenice bi djelovale glupo i banalno. Ovako, bile su idealne za plač. Majka je očuhu prepričala dječakova pisma, ovaj je klimao glavom i kasnije ih prepričavao svojim prijateljima. Američkim je urednicima prevodio dječakove riječi, a ovi su mu odgovarali kako je sve to

krasno i jako dirljivo. Majka je dječakova pisma vratila na mjesto gdje ih je i našla. Nije ništa govorila, samo se prema njemu ponašala malo nježnije. U dvorištu, od ono malo neotopljena snijega dječak je načinio snjegovića. Prstima mu je fino izvajao predsjednikovo lice. Nos nije načinio od mrkve jer mu je to bilo glupo. Nitko na licu nema mrkvu. Pogotovo ne predsjednik.

***

»Naša se ljubav sastoji u tome da svoju ženu ne damo drugome«

Duško Trifunović

Ne znam kako je drugdje, ali u Europi je ovako: Rick pati jer Irma voli Laszla. Zna da voli i njega, ali ipak Laszlu ostaje vjerna. Rick sanja da Irma bude njemu vjerna i nije mu dosta što ga ona samo voli. Istu priču u različitim varijacijama čuli ste, vidjeli ili pročitali tisuću puta. Ključ svake ljubavi je vjernost. O njoj se puno ne razmišlja. Ona se jednostavno podrazumijeva. I da nije vjernosti, vjerojatno ne bi bilo ni nesretnih ljubavi. Kao ni sretnih, uostalom. Senka i Maso su u komšijskim pričama redovito uzimani kao primjer sretne ljubavi. Ona nije mogla imati djece, ali joj on to nije zamjerao kao što to balkanski muževi redovito čine. Senka je radila u pošti, a Maso je bio vodoinstalater. Ona je uvijek govorila »moj Maso«, a on »moja Senka«. Njihova priča ne bi bila zanimljiva da nije počeo rat, kao što već i nisu zanimljive priče o dugoj i ustrajnoj sreći.

S prvom granatom koja je pala na grad Maso se prijavio u Teritorijalnu obranu. Senka nije bila posebno sretna zbog toga, ali joj je bilo jasno da nema drugog načina da se sačuva njihov jednosobni Eden. Plašila se i pomisli na odlazak iz grada jer je vjerovala da bi drugo mjesto stvorilo nove okolnosti i novu priču s možda izmijenjenim glavnim ulogama.

Jednog jutra došao je nepoznati čovjek u uniformi i s blatnjavim čizmama na nogama. Čvrsto ju je zagrlio i šapnuo da je Maso poginuo. Na stolu je ostavio papirnatu vrećicu s njegovim stvarima: maramicom, armijskom akreditacijom, satom, futrolom od naočala i novčanikom. Nakon što su prošli dani prve žalosti, koji su uvijek više ceremonija nego tugovanje, i kada je nužno ostati pribran već i zato što znatiželjne oči sućutnika vrebaju svaku suzu, Senka je stavila pred sebe sve što joj je umjesto Maše vraćeno kući. Dodirivala je predmete jedan po jedan i na koncu otvorila novčanik. Unutra je našla pedeset njemačkih maraka (novac koji oprezan čovjek uvijek ima uza se) i hrpu papirića s telefonskim brojevima i vodoinstalaterskim bilješkama. U plastičnom prozorčiću bila je njezina slika. U novčanicima taj prozorčić i služi samo zato da vam pred blagajnom u samoposluzi nepoznati ljudi na tren zavire u intimu. Međutim, novčanik je imao i onaj tajni, nevidljivi pretinac. Senka je zavirila i u njega i pronašla - sliku nepoznate djevojke. Na poleđini je pisalo: »Uvijek tvoja Mirsada«. Rukopis je bio kićen, s puno vitica.

Sutradan je Senka objavila komšiluku što su joj »oni gadovi iz brigade učinili«. Ljutito, pa gnjevno, pa plačno pokazivala je inkriminiranu fotografiju, a žene su cokane i mahale glavama. Tješile su je taman do izlaznih vrata, a onda bi počinjalo ogovaranje. U osnovi, svi su, naravno osim Senke, bili sretni što ni Maso nije bio »svetac«, a nju su ispotiha nazivali jadnicom jer je tako otvoreno pokazala svoju »sramotu« u koju još i ne vjeruje. Kad su nakon petnaestak dana došli momci iz brigade »s paketom za suprugu poginulog borca«, Senka je odbila da im otvori. Vikala je iza zatvorenih vrata, proklinjala i prijetila. Komšije su smatrale da je već poludjela kad odbija humanitarnu pomoć. Povlačili su vojnike za

rukave da im ostave paket, a da će ga oni predati Senki kada se ova smiri.

Kako je vrijeme prolazilo Senka je od općeg sažaljenja sve više izazivala podsmijeh. Njezinu priču o podmetnutoj fotografiji, koja je već dobila tisuću zapleta, više nitko nije htio slušati. Ona se, opet, stalno trudila da nadogradi priču u kojoj će njezin Maso ostati čist. Svakoga dana bile su joj potrebne nove pojedinosti. Jučerašnji razlozi munjevito su se topili pred današnjom sumnjom. No priča o sretnoj ljubavi na koncu je uvijek pobjeđivala. Njoj je vrijedilo žrtvovati sve, pa i razum. Osim te priče, u ratnom gradu, lišenom ikakve nade, Senka nije imala ništa.

Sto se dalje događalo ne znam jer sam otišao iz Sarajeva, no to više i nije važno. Potvrđeno je da je vjernost opet ispala osnovnim načelom ljubavi, možda i važnijim od ljubavi same. No ono što seže i izvan granica ove priče je ta potreba da se konstruira fabula, da se načini okvir koji bi opravdao sam život i koji bi mu naposljetku dao nekakav smisao.

Ljudi koji o ovom ratu pišu bez statusnog interesa ili bez želje za osobnim probitkom preko mrtvih i živih glava, dakle ljudi kojih je jako malo, ali ih ipak ima, čine zapravo istu stvar koju je činila Senka. Bez ikakve svrhe po sebe ili po druge, oni očajnički pokušavaju sačuvati rasutu sliku svijeta.

Preciznost u opisima i beskonačna nabiranja, konstrukcije koje vrijeđaju »javnost«, tekstovi koje pravovjernici označavaju kao nacionalnu izdaju, sve su to tek uzaludna nastojanja da se u Istini pronađe razlog za ostanak u vlastitoj koži. U trenucima kada je sve drugo izgubljeno vjernost je jedino u što oni mogu vjerovati. Kada

nadležni budu pisali povijest, samo će se ljudi poput Senke odupirati njezinoj laži.

PUTOVANJE

Dogodi se tako da se usred noći probudiš u nekoj sobi koja nije tvoja, s pogledom na rumene muške tabane i teškim, tromim zvukom nečijeg hrkanja. U prvo vrijeme ne znaš zašto si tu, zadrhtiš nad slikom koju ne prepoznaješ, da bi se na koncu sasvim razbudio. Tada se već sjećaš što te je dovelo tu, prigoda obično nije neprijatna, no već ti glava radi kao podivljali stroj i san je nepodnošljivo daleko. Nesanicu je teško potrošiti na tom nepoznatom mjestu gdje osim misli ništa nije tvoje. Onaj na drugome krevetu zadovoljno roké, bez ritma i melodije, kao da nikada neće prestati. Noć je dovoljno duga, a java dovoljno jasna da do jutra oploviš sve svoje užase i probudiš se nekako sijed. U takvim prilikama, ali samo tada, shvatiš koliko si samome sebi nedovoljan bez svih onih sitnih i krupnih stvari koje ti, u pauzi između snova i putovanja, znače život. Nakon hotelske nesanice, pogotovu ako na drugome krevetu spava nepoznat netko, ne želiš više putovati. Jutrom si svima dalek i tuđ, opraštaš se hladno i bez I ostavljanja telefona i adrese, drukčiji nego što si im izgledao sinoć i svih prethodnih dana. Za tobom ostaju ozbiljna lica, propali nagovještaji prijateljstava i nejasna mutna sumnja. Nitko ne zna i I ne treba znati da si samo poželio vratiti se u poznati svijet. Nepoznati predjeli, novi ljudi i gradovi zanimljivi su do onoga trenutka kada, tko zna zašto, u njima prepoznaš pustoš.

Jurišići su plakali cijele noći pred polazak. Djed, baka, kćer i unuk. Stari bi pogledao u neokrečen strop, sjetio se vrećica s polikolorom koje na tavanu stoje već dvije godine i počeo bi jecati. Stara je, spremajući u ormar tek opranu džezvu, pomislila kako je više nikada neće uzeti u ruku, te bi nastavila za njim. Kćer je ponavljala kako je život ipak najvažniji i cviljela, bit će ad svojom tvrdnjom. Unuk je plakao jer su plakali svi i jer je već takav bio običaj. Konvoj se, naime, sedam puta odgađao i već je sedam puta obitelj Jurišić dočekivala posljednje jutro i opraštala se od svoga doma.

Svaka je odgoda donosila olakšanje, ali bi sljedeću posljednju noć činila još težom. Osjećanja su se okupljala oko stvarčica koje normalnim ljudima ništa ne znače, upijala ih i kao preteški teret, puno teži od kofera i torbi, padala na dušu. Svakog bi dana stara Jurišićka utrpala među stvari za put još neku sitnicu, onu koja joj je iscijedila posljednji plač. Među kaputima, košuljama i cipelama bilo je poklopaca za šećernicu, žlica, potrošenih upaljača, brošura za korištenje zamrzivača, beskorisnih gluposti koje su bile važne samo u tom trenutku jer su činile dio onoga po čemu svatko prepoznaje svoj dom, onoga što se ne nosi niti na jedan put.

Konvoji su obično otkazivani tek kada putnici stignu na autobusni kolodvor. Tada je torbe trebalo vući natrag, komšije su izlazile na prozore, Jurišići su se osmjehivali, jedino mali nije bio zadovoljan jer je avantura, eto, opet propala. Stari je otvarao sve prozore u stanu, kao da se vraćaju s dugog puta, s ljetovanja recimo, a onda je uzimao popravljati uječito pokvareni mlin za kavu. Stara je zanovijetala jer vlasti, zamisli, ne propuštaju ljude ni onda kada ih propuštaju četnici i ponavljala kako su svi oni jednaki. Stari je ritualno spuštao mlin na stol i govorio: »Ništa nije jednako i nitko nije jednak, samo si ti uvijek

jednaka budala.« Stara bi pet minuta šutjela i malo se dulje durila, on bi joj prišao, zagrlio je kao prije pedeset godina, i nježno joj šapnuo: »I mi ćemo na onaj svijet k'o Omanovići. « A Omanovići su bili stari bračni par s donjeg kata koji je prethodne zime ubila četnička granata dok su slušali vijesti na radiju. Stara bi ga pogledala i nježno odgurnula od sebe kao što se već odguruju muškarci kad iznose čudne ljubavne ponude.

Osmi put konvoj je prošao. Grad je ostao negdje iza leda, užasno nedohvadjiv, a ispred Jurišića otvarala se slika neopkoljenog svijeta. Stari i stara su šutjeli i gledali u prazno, kćer je unuku pokazivala hrast i govorila - to je hrast, jelu i govorila - to je jela, kravu i govorila - to je krava, more i govorila - to je more. Mali je spljoštenim nosom pravio krugove po staklu. U Splitu mu je rekla - ovo je Split, i on je pitao - a gdje je Sarajevo. Stari je tad prvi put progovorio: »Sarajevo je tamo gdje je i bilo, ali nas više nema!« Stara je opet počela plakati, a kćer je ispustila torbe i bijesno se izderala na njega. Mali ih je zbunjeno pogledao i zatražio sladoled.

Raspakirane stvari uglavnom nisu ništa vrijedile, barem nisu vrijedile sve one sitnice. Jurišići su ih poredali na podu sobe i zbunjeno se pitali zašto su sve to ponijeli. Već sutra su se sjetili i što su sve zaboravili. Gluposti koje su ostavili u Sarajevu bile su zlata I vrijedne, za razliku od gluposti koje su nosili sa sobom. No nije se imao tko vratiti po njih. Poznati svijet izmaknuo se i tu pomoći i nije bilo, barem ne za one koji će ga se sjećati.

Priča o Jurišićima zapravo je sretna priča. Svi su živi i nije im se dogodilo ništa neobično, čak ništa što bi se moglo iskoristiti kao poanta. Vrijedno ju je zabilježiti samo zbog onih buđenja u nepoznatoj hotelskoj sobi koja te navedu na brži povratak doma, u jedini tvoj

svijet. S mirom plati hotelski račun i otići do bara na još jednu kavu. Razmijeni dvije-tri riječi s konobarom i onda polako... Ti nisi jedan od onih koje do u beskraj, s jednog kraja grada na drugi, na nekoliko koraka odstojanja prati mali žuti pas. Uzaludno je vratiti se i pokušati pomilovati ga jer tada bježi. I uvijek se vraća čim hodač nastavi dalje.

SLIJEPAC

Prava svađa nastupila je tek kada je Zoran negdje u susjedstvu uspio pronaći vagu. Postavljena je na sredini velikog trpezarijskog stola, uz čelo i začelje dvije su stolice, za Dianu i za dječaka, a u kutu sobe ogromna je gomila nabacanih stvari: košulje, džemperi, cipele, torbe, knjige, kazete, ukrasne figurice, vreće za spavanje, hokejaška kaciga, walkman, palica za bejzbol, ispuhana nogometna lopta, fotomonografija zeničke željezare, torbica sa šminkom, kaputi, skijaška jakna, baterijska svjetiljka, studijski mikrofon, dvije budilice, vojnički pribori za jelo, stripovi, kutija s obiteljskim fotografijama, češljevi, sunčane naočale, ručnici obični i oni za plažu, drvena kutijica za nakit, crvena maketa ferrarija, sedam olovnih vojnika, torbica s dokumentima...

Ispred Diane veliki je bijeli papir i olovka, dječak kao pred kontrolni iz matematike oznojene dlanove hladi na furniru stola. Zoran podešava vagu.

- Diana, piši - ženski debeli džemper pola kilograma. Travnička hronika i Put Alije Djerzeleza isto pola kilograma, muški kaput pet kilograma, rječnik engleskog jezika tri i pol kilograma, sedam dječjih potkošulja dvadeset pet dekagrama.

Tri sata kasnije vaganje je gotovo, dječak i dalje nepomično sjedi, Diana zbraja. Spušta olovku na papir, šuti nekoliko sekundi i uzdahne:

- Stotinu sedamnaest kilograma i dvjesto pedeset grama. Zoran uzima svoje stare traperice i baca ih u drugi kut sobe, posegne za olovnim vojnicima, i tada dječak drekne, Zoran se trgne kao da je dodirnuo vreli štednjak, a onda se maši vreća za spavanje.

- E, to ne diraj, šta znaš šta nas tamo čeka!

- Ženo božja, pa ne idemo tamo da bi' spavali u vrećama.

-Jok, dočekat će nas u Carringtonovoj vili i posadit' na Clintonove krevete. Moju i djetetovu vreću ne diraj, a ti, ako hoćeš, smrjavaj se.

Zoran sjeda na slobodnu stolicu, širi ruke pa dlanove spušta na koljena. Gomili prilazi Diana, lijevom rukom uzima Travničku hroniku, desnom Bibliju.

- Odaberi!

Zoran ustaje, bijesno joj otima knjige, dječak počinje plakati, ruši stolicu i zatvara se u kupaonicu. Započinje dreka u kojoj je teško razabrati riječi, svađa se više ne tiče stvari i njihove težine, sijevaju prigovori za sve ružne poglede i sve pizdarije koje su jedno drugome učinili u posljednjih pet godina. Negdje pred jutro, onako promukli i oznojeni, smiruju se i počinju mehaničkim pokretima i s tupošću u pogledima odbacivati džempere, knjige i košulje. Dječak ne izlazi iz kupaonice. Sjete ga se tek kada ponovo važu stvari. Zoran ga nalazi kako spava na pločicama. Uzima ga u naručje i nježno odnosi do kreveta. Bez riječi trpaju stvari u torbe i još jednom provjeravaju. Šezdeset i šest kilograma, taman koliko smiju ponijeti. Potpuno se razdanilo kada su konačno otišli spavati. Na gomilu odbačenih stvari nisu se niti osvrnuli.

Iz kuće je prvi izišao dječak. Dvije torbe u rukama i hokejaška kaciga koja mu kao kaubojski šešir visi niz leđa. Za njim Zoran i Diana s koferima. Ona je gazdi vratila ključ.

- Stan je očišćen, mi idemo, u dnevnome boravku su neke stvari pa, ako vam nešto treba, uzmite. Ostalo možete baciti.

Ljudi su je nijemo gledali. Gazda je mlitavo pružio desnicu, Diana još mlitavije odgovorila.

Na autobusnom kolodvoru, sasvim izdvojen i nekako skriven, stajao je autobus koji prevozi izbjegle Bosance do Bečkog aerodroma. Osoblje američke ambasade proziva ih i popisuje. Rodbina i prijatelji stoje sa strane i plaču. Plavokosi mladić jakog stranog naglaska službeno ponavlja da se oni koji putuju ne miješaju s onima koji ostaju. Trojica mladića smiju se i domahuju, djevojci koja im odgovara staračkim štapom. Jedan viče: »Ne plačite ljudi, Amerika je velika zemlja!« Svi se nasmiju, a on, obradovan reakcijom, nastavlja ponavljati svoju parolu.

Iz taksija izlazi stara Muslimanka s maramom na glavi, pa djevojka koja pod ruku hvata muškarca s povezima na oba oka i crnim naočalama preko njih. Njegovi nespretni pokreti kazuju da je riječ o skorašnjem slijepcu. Prilaze mu dvojica ogromnih tipova, grle ga i ljube u oba obraza. Raširi se šapat kako je slijepac posljednji zapovjednik jednog ubijenog bosanskog grada. Grupa se razmiče i otvara prolaz slijepcu i njegovoj prijateljici; mimo Amerikanaca prilaze grupi za odlazak. Slijepac nešto govori, smije se ustima, rukuje se i ritualno dvaput ljubi.

Nakon više puta objavljenih pozdrava tuga je prešla u dosadu, ostajući i odlazeći počeli su razmjenjivati gotovo kurtoazne osmijehe, a parolaš je, opet iz zezanja, zapjevao: »Prokleta je Amerika i zlato što sja, šta meni vrijedi tvoja slika kada oca nemam ja...« Reakcija je, međutim, izostala.

Napokon se pojavio vozač, mahnuo je Amerikancima i ovi su počeli s prozivkom. Jedan po jedan Bosanac ulazio je u autobus, sjedao na propisano mjesto i pogledom se vraćao onima koji su ga ispraćali. Svakome bi tada padalo na pamet što sve nije rekao, pa bi iza stakla počeo micati usnama, praviti grimase, nijemo se dovikivati. Kad su svi putnici bili unutra vozač je pokrenuo motor i izišao. Odgegao se prema kolodvoru kao da ni ne namjerava voziti.

Vratio se za petnaestak minuta, rukovao se sa svakim Amerikancem, ušao u autobus, začuo se prdež hidraulike, vrata su se zatvorila, putnici su u pola riječi prestali micati usnama, autobus se pokrenuo, preostali su mahali, a kada ih je zaobišao svi su se osvrnuli. Djevojka je pomicala slijepca i on se kao mehanički lutak okretao za ostalima i mahao prema nevidljivom zvuku motora, zvuku koji je vonjao na naftu i na neke davne ribarske brodice.

Skupina se šutke razilazila, samo je neki starac s francuzicom na glavi živo komentirao:

- Bog me ubio ako ja ovo razumijem. Mejra je iz Sarajeva ponijela dvadeset i dvije kile stvari, i sad je u Ameriku smjela ponijeti opet dvadeset i dvije, ali je u one dvadeset i dvije jutros bilo pedeset. Ako je i iz Amerike potjera, opet će morat' polovit'. Na koncu joj neće ostati ništa, ali će i to biti teško dvadeset i dvije kile. Eto doklen to ide.

ZVONO

Billie Holiday je puno pila i predugo živjela u dimu, pa je izgledala onako nesretno i ispijeno. Pjevala je kao što bi pjevala tuga, i to se ljudima sviđalo. Kasnije su se počele rađati djevojke s njezinim likom, crne i bijele, jednako ispijene, trošne i ranjive, iz čijih se pluća nije širio jazz, ali su im uši jednako prisno upijale taj zvuk. On ih je trošio onako kako su one trošile alkohol, a u nekim sivim haustorima, negdje pred jutro, same i tužne, povraćale su ga u teškim, teturavim sinkopama boogieja. Između njih i Billie bila je samo ta razlika što je njezina tuga bila izvorna, a njihova izvedena. Pjevačica jazz-a stvorila je ono što je fiziologija izbacivala iz naših djevojaka.

Zvono je bila birtija iz nekog austrougarskog podruma, nadsvodeno s tisuću lukova i razlomljeno kao slovo L. Zvuk zahrđalih truba prelamao se po sredini. Bio je to jazz određen arhitekturom i nisu ga mogli popraviti ni snažni zvučnici, ni njihov raspored, ni gazdin trud da spuštanjem i podizanjem basova te utišavanjem i pojačavanjem svima stvori isti dojam. U Zvonu si dobivao dojam da dva različita kraja birtije uvijek slušaju drugu glazbu. Jedni su prazno gledali pred sebe, opijeni prejakim zvukom, pivom i heroinskim zjenicama, a drugi su se veselo smijali, izvan svakog tona i izvan osjećaja.

Čovjek za šankom zvao se Sem. Barem dok je prao čaše, točio piće i blago se osmjehivao gostima. Inače se zvao Semezdin. No to ime

trajalo je predugo i tražilo je mnogo duže i dublje poglede nego što ih je čovjek u Zvonu sebi mogao dopustiti. Gazda se zvao Vedran. Crni, brkati i neobrijani Meksikanac koji je uza se uvijek imao drugu djevojku. Svakoj je iznova objašnjavao da je baš ovaj najbolji od svih života, pogotovu ako ga provodiš uz sound Zvona, uz taj truli jazz koji je, kada ti se pomiješa s pivom, treperenjem trave u plućima i zvukom s minareta, način da iskočiš iz stvarnosti, da lebdiš nad vlažnim sarajevskim ulicama i nad žutom i blatnjavom Miljackom. Vedran se djevojkama udvarao govoreći im o stvarima u koje nije vjerovao niti je od njih očekivao da vjeruju, ali bi happening redovito završavao dugim i vlažnim poljupcem. Svi pogledi lijepili su se za taj spoj, mada on nikada nije donosio ništa novo. Sem bi se, naravno, još jednom osmjehnuo, svjestan da Vedrani budu i prođu, a šankeri uvijek ostaju.

Negdje pred jutro, u vrijeme kada su svi već popili sve i kada šanker apotekarski točno mjeri nivo u svakoj boci, neka bi djevojka sjedila za šankom, cijedila espresso i raščupanom kosom pokazivala da zapravo plače. Posljednji gosti oblačili su kapute, Vedran je već otišao, a Sem je krajičkom oka lovio nekog tko bi s ga odvezao doma.

Djevojka koja plače zlačila je produžetak iluzije. No kako je već prijeđena granica tolerancije i kako su svi preispunjeni jazzom, mogli su je samo prezirati, ako ih već nije nervirala. Ona je bila ono važno upozorenje da ne treba prijeći granicu, da se valja zaputiti u stvarnost, izaći iz zanosnog svijeta omame i vratiti se dosadnom, a zapravo jedinom mogućem dnevnom ritmu. Prihvatiti njezine suze značilo bi isto što i postati narkoman, odlijepiti se i poletjeti tamo gdje žive oni koji misle da iluzija može postati životnim modelom. Billie Holiday je sasvim O.K. sve dok ne postane jedinim izborom.

I zato nam valja poći doma, u maglu, snijeg i toplinu kreveta. Jednoga dana stvarnost je provalila u Zvono. Gosti su spakirali svoje studentske torbe i otišli u mjesta gdje su rođeni. Nadali su se da će tamo lakše preživjeti. Doboj, Teslić, Banja Luka, Mostar, Čapljina...

Vedran je s prozora svoga stana gledao kiklopovsku cijev tenka kako bulji ravno u njega. Uplašio se, uzeo pod ruku djevojku za taj dan i pobjegao u mirniji dio grada. Ploče, kazete i gramofon su izgorjeli. Jazz plamti kao i narodnjaci, punk, kao Doorsi uostalom. Naselio se u neki napušteni podrum, u jednu jedinu djevojku koja mu je kao vrabac, kao Edith Piaf, drhtala u naručju dok su uokolo padale granate.

Zvono su opljačkali lokalni razbojnici u maskirnim uniformama, drveni šank naložile su komšije u vrijeme prvih hladnih dana, birtija se pretvorila u goli podrum lišen svake iluzije. Sem je nekim stranim novinarima jednom pokazao to mjesto, tu hladnu i šuplju rupu. Ovi su se zgledali, ne vjerujući, vjerojatno, da je tu nekada bio jazz club. Uostalom, što ti nesretni, gladni i siroti Bosanci mogu znati o jazzu, o zastakljenim potkrovljima Manhattana u kojima netko sam u tamnoj boji alkohola utapa tugu. Između ostalog i zato što je Billie Holiday već odavno mrtva.

PISMO

Strah me je i pomisliti gdje sam se zapravo zatekao. U gradu koji je, kao i svi drugi gradovi, pun boja, znakova i putokaza koji precizno poput metronoma određuju svakom njegovom mjesto i njegov smisao. Stotinjak kilometara od kraja svijeta, tu ljudi planiraju svoju budućnost, šusteri zakivaju zimske potplate, krojači šiju odijela koja će od prilike do prilike trajati cijeli život, pisci započinju trotomne obiteljske sage koje će pisati deset godina. Život pravilno pulsira, uz sitne prevare i odgode, kao igra sa čekovima i kreditnim karticama; ljudi traju u zatvorenim krugovima, titraju kao neonska reklama, ritualno žive svoj vijek, od uterusa pa do groba, daleki od svake apokalipse. Ustvari, žive ono što sam živio i sam prije nego što je rat u mom gradu razglobio sve stvari i poremetio svaki ritam. Prije no što me je strah natjerao da se odreknem svih obzira i dam se u bijeg. Sve moje ostalo je iza da barem u sjećanju mjeri cijenu straha. I dom, i knjige, hladnjak, video, namještaj, osjećaj da moram štedjeti za neko sutra... Danas novac mogu trošiti slobodnije nego ikad jer znam da je nedovoljan da u novom gradu kupim nešto bitno. Mikrovalnu pećnicu barem. No dok god ga imam hranim se po skupim restoranima, ostavljam za sobom tringelt, ne brojim sitne novčanice. Osjećam se kao redovnik bez ičega svoga, a ipak bogat za mogućnost izbora. Već sljedećeg trenutka mogu biti negdje drugdje; napokon, mogu biti i nigdje, u svijetu prostodušnih snova, vjere ili fatalizma. Svejedno mi je.

Cesto mi u ruke dolaze pisma naslovljena na nekog drugog. Ljudi misle da još uvijek imam neku vezu s onim tamo gradom, donose mi ih i mole me da ih prvom prilikom pošaljem. Do grada koji sam napustio više ne idu poštari niti golubovi listonoše; postoje samo tajne i nepouzdanе veze, a ja bih trebao biti jedna od njih. Prije izvjesnog vremena na ruke mi je predano pismo za čovjeka koji je već bio mrtav. Ubilo ga dok je stajao na vratima i pušio. Tako su barem javili.

Donositelju nisam htio reći istinu jer ni on sam vjerojatno ne bi znao što učiniti s takvom istinom. Pismo sam strpao u ladicu, e nadajući se da će u njoj nestati. Svaki put kada bih je otvorio, radi sasvim drugih stvari, ono bi mi se zamrsilo među prste. I kada je još jedna smrt postala tek dio povijesnog pamćenja i kada više nije bilo tuge koja bi je pratila, odlučio sam otvoriti pismo. U njemu je bio meni sasvim nepoznat čovjek, stranog imena i prezimena, i kako me se nije osobno ticao, doživio sam njegov tekst tek kao literarnu činjenicu, daleku od svake zbilje i tek malo bližu sjećanjima.

Dragi prijatelju,

otišao sam bez pozdrava jer se u tom trenutku moglo jedino tako otići. Ovo ti pišem da ne bi ostala praznina među nama ili da ne pomisliš kako se iznenada nešto dogodilo što bi remetilo naš odnos. Nikada ti odlazak nisam spominjao jer bi to bilo nepristojno. Vjerovao sam kako ćeš pomisliti da svoj život smatram vrednijim od tvog, da sam dragocjeniji primjerak ljudske vrste ili barem onaj što će spas naći na Morrilonovoj arci. Otišao sam jer sam se plašio i jer sam našao tu prokletu mogućnost izbora. To je gola i banalna istina koju ti kažem odmah na početku. Nisam se došao pozdraviti jer niti za to nisam imao hrabrosti.

U grad od kojeg sam se razlikovao i po boji kože došao sam prije petnaest godina. To već znaš. Bio sam jedan iz kolonije »nesvrstanih« studenata koji su u Sarajevo dolazili kao na kapije bijelog svijeta, onog koji je diktirao pravila igre i određivao snove o Eldoradu. Taj grad nije bio Pariz, London ili New York; bio je manje sjajan od naših snova, ali je u osnovi bio neka vrsta - Disnevlada, mjesta na kojem miševi, psi, mačke, patke i konji sudjeluju u istoj priči. Crnac je od bijelaca bivao dočekivan bez previše mržnje i previše ljubavi. Tek kada bi se napili i posvađali, Šaša i ja, on bi mi opsovao majku crnačku. Baš majku crnačku, mada ga se ona inače nije posebno ticala. U drugim gradovima mi, recimo, nikada nisu psovali majku crnačku, ali nisu sa mnom ni pili pivo iz iste boce. Ta psovka je, u drugoj varijanti, upućivana i onima koji nisu bili crni. Srbima, Hrvatima, niskim ljudima, visokim i debelim, grbavim, šepavim, šiptarima, vjernicima (njima su s najvećim zadovoljstvom psovali Boga), slastičarima, pekarima, vojnicima... Bile su to grube psovke koje su se uvijek ticale nečega očiglednog, onoga što se na nekome najprije vidi kao njegova mana, a nije moglo ni biti mana, nego samo osobina. Učinak psovke trajao je kratko i na nju se svatko tko je duže boravio u Sarajevu lako navikavao. Ili se ne bi naviknuo nikad. Ako ne bi shvatio da psovka znači: »ja vidim da si ti takav i takav, ali mi to zapravo ne smeta.« Mada će to uvijek biti upotrijebljeno protiv tebe. Nisam baš uživao u sarajevskim psovkama, ali sam možda zbog njih ostao cijeli život (jer još uvijek ne znam je li ovo poslije život) u tom gradu.

Otpočetka mi je bilo jasno da topovska mržnja s brda nije nastala iz sarajevske psovke. Niti iz bilo čega drugog što sam u Bosni poznao. Mržnja koju sam upoznao bila je odveć individualna, a da bi se iz nje rodilo kolektivno zlo. Bosanci su mrzili dugo, ustrajno i s

merakom, ali sasvim dezorganizirano. Morao je netko doći s topovima, tenkovima i avionima da organizira tu mržnju. Onaj što je povlačio uzicu minobacača, osjećao sam to, povlačio ju je da ubije nekog sebi bliskog, nekog koga je prečesto psovao, a s kim bi svoje nesporazume vjerojatno riješio u nekoj kavanskoj tuči. Šakama ili nožem. Ubijanje po Bosni, ovo ratno, djelovalo mi je kao tehnologija, urednost daleka od onog što sam poznao. U toj zemlji kamenovi jesu ledom prikovani uz zemlju, a psi pušteni s lanaca, ali te nikada, osim danas, nisu napadali svi psi. Uvijek samo jedan. Da bi te napali svi, trebalo je nešto više, nešto što podsjeća na sistem, državni ili pakleni, nešto što će zločin ideološki obraditi i obraniti s tisuću praznih priča, uključujući i onu o odvezanim psima i zavezanim kamenovima.

U početku smo vjerovali kako se od Zla treba na svaki način razlikovati. Tu sam bio privilegiran zbog boje kože. Da su tih dana mogli odlučivati, svi bi Sarajlije postali crni. Komšije su pazili jedni na druge, zajedno se hranili, posuđivali posljednju šaku riže. Vjerovali su da ih dobro iskupljuje, da će i svijet i Bog vidjeti kakvi su oni i da će ih osloboditi patnje. Otkako je počeo rat u Sarajevu nisam sreo ateista. Oni koji su poznavali ritual odlazili su u crkve i džamije, a oni koji nisu stvarali su vlastiti sistem znakova kojima su pokazivali odanost višem principu ili Bogu. Svak je u džepu nosio amajliju koja ga je provlačila između granata, svak je pri buđenju postajao svjestan kako je sitan i neznatan u kozmosu i kako mu se i tog dana valja pribiti uz druge. Da bude veći i tako nade spas.

Drukčiji su bili samo pljačkaši. U Sarajevu su u početku postojale samo dvije vrste ljudi - metafizičari i pljačkaši. Ovi drugi vjerovali su u konkretnu budućnost, dok smo mi vjerovali u obećanu budućnost. Onu koju smo obećali sami sebi nakon što smo ustanovili kako se

razlikujemo od ubojica. Svaka nova smrt bila je nova nada u trpljenju, vjera da će užas biti zaustavljen barem zato što je prekoračio granice dobrog ukusa. Nitko nije mogao pomisliti da će nakon Mitterandovog dolaska sve biti jednako loše. On je vidio, a samim tim je i znao. A onaj tko zna - učinit će nam dobro. Kad je otišao, pljačkaši su samo digli cijene, a četnici su spalili Vijećnicu i u njoj sve zapisano znanje. Bio je to znak da istina ipak ne vrijedi.

Sjećaš se očaja koji je tad nastupio. Najprije se govorilo kako će Srbi osvojiti grad, potom kako će nas sve pobiti, a kada smo shvatili da se neće dogoditi ni jedno ni drugo shvatili smo da moramo biti - drukčiji. Bijeli svijet postao je predmetom mržnje, od Boga se nešto očekivalo tek po navici (ili ipak iz straha da se ne dogodi najgore), a među ljudima se stisnuo sibirski led. Komšija je sad mogao umrijeti od gladi; nije nas se više ticao. Namrgođeni ljudi vukli su za sobom kanistere s vodom, sjekli drva po parkovima i tražili novu mogućnost izbora. Strani izvjestitelji progovorili su o »stoljetnoj mržnji« i nerazumljivim plemenskim sukobima, a Bosanci su ih sa sve manje volje pokušavali uvjeriti kako nisu u pravu. Rat Muslimana i Hrvata značio je kraj nježnog ratovanja, kraj dobrih ljudi. Jedni su o drugima počeli govoriti ono što su već o svima govorili četnici. Povjerovali su da će se spasiti ako budu činili što i oni, da će im i svijet i Bog tada pružiti mogućnost opstanka. Ako nije bilo prihvaćeno njihovo Dobro, tada će biti prihvaćeno njihovo Zlo.

Svakoga dana situacija je sve više potvrđivala Laž o bosanskoj mržnji, laž o toj zemlji ledenog nepodnošenja. No kako nitko nije ništa učinio za Istinu, ona je prestala funkcionirati kao argument. Ako budete jednom pisali nekakvu povijest, ne vjerujem da će ona biti i spomenuta. Čak ni kao fusnota. Istina će biti uvredljiva, ako je netko i

izgovori, kako za Srbe, tako i za Hrvate i Muslimane. Prvi su potaknuli i učinili zločin, a drugi su u svojoj mucij povjerovali da su ovi u pravu, da treba misliti kao oni i činiti što i oni. Sve što se dalje bude događalo bit će samo refleks te katarze u zlu, ali neće imati nikakve veze s onim što su Bosna i Sarajevo bili. Ili barem s onim kako sam ih ja doživio.

Ne govorim ti ovo da bih se pravdao, govorim ti tek da znaš kakav odlazim i kakav ću sutra biti. Osim toga, tamo gdje idem nitko me, kao crnca, neće pitati za moju priču o Bosni, a ja je nekome moram reći. Tko bi osim tebe i Šaše uopće i povjerovao da sam ikada u životu bio u Sarajevu.

Kada se Morrilonova arka digla iznad Bosne, gledao sam tu zemlju kroz prozor dok god nije nestala. Iz zraka se čini kako se ništa nije dogodilo.

Međe, njive i sela izgledaju isto. Čak se ni spaljene kuće ne vide. Čini mi se da sam vidio i stogove sijena. S visina, iz anđeoske perspektive, dobro se vidi što je Bosna nekada bila. Nježno kao psovka utopila se u blještavom moru. Sunce je u njemu do bola širilo zjenice i nisam više mogao gledati. Sjećam se, jednom davno, za prvog proljetnog dana, gazda je na Baščaršiji zatvorio radnju i stavio natpis: »Zatvoreno zbog sunca«. Tko bi i radio prvog proljetnog dana.

Tvoj M.

SAKSOFONIST

Povjerovao sam patetici tog pisma. Možda zato što će mi njegov autor ostati nepoznat. Pisma su vjerojatno i posljednji put kojim se o svemu tome nekome nešto može reći. Sve drugo što je napisano samo je pokušaj stvaranja okvira za neku novu stvarnost ili iznalaženje mogućnosti da se što bezbolnije podijeli život. Na onaj koji se dogodio i vrijedi ga zaboraviti i onaj koji dolazi, u kojem bi čovjek, kao u svakoj bajci, trebao živjeti sretan i zadovoljan sve do svoje smrti.

O kako sam samo bio velik kada sam saksofonistu pred nosom pokupio žensku. Poznavali smo se površno, ugledao sam je u kavani Beograd, sjedi sama - valjda nekoga čeka, prišao sam, sjeo, gledao je mazno, prodavao budzašto plavoooko pogleda, govorio besmislene, a pametne riječi, ljubio je na razdaljinu i postao njezin mladić. Trom i debeljuškast, lišen svake filmske privlačnosti, ostavio sam ga pustog, onako visokog, ispijenog i naočitog, istina, malo nesigurnog u komunikaciji, šutljivog uvijek, osim kada ima saksofon u rukama. Rasturao je po sarajevskim klubovima, obarao curice s nogu, bio tiha čežnja dobrih udavača, ali je, eto, riječi odveć cijenio, ili ih se plašio, te nije stizao na pravi način i u prave uši šapnuti nešto o svojoj veličini.

Ona i ja smo zaljubljeno šetali korzom, pristojno bih ga pozdravljao, on je odgovarao uljudno, a njoj je uvijek bilo malo neugodno. Zahtijevala je da izbjegavamo te ulice i ta mjesta, da se zavlavimo negdje gdje njega nema. Pristajao sam, pun gordosti i

razumijevanja, o njemu govorio uvijek lijepo, ali ne bez ironije i prigovora na dikciju. Da ne bih bio uhvaćen u ljubomori, priznavao sam kako duboko patim što ne znam svirati saksofon.

U teškim i mutnim vremenima postavljao sam se čvrsto. Moje su riječi pogađale kao meci snajperista, govorio sam joj, bez zrnca sumnje, o ljepoti žrtvovanja, o golorukom jurišu na četnike još prije nego što su se ovi i pojavili. Htio sam biti veliki, ne samo u odnosu na predratni big bang, nego i u odnosu na njega, na njegov saksofon, koji je, eto, u vremenima partijskih sjednica i jasno izgovorenih, a ipak dalekih prijetnji postao manje važan. Saksofonista sam pobijedio na samome početku, ali sam imao potrebu pobjeđivati ga svaki dan. Govorio sam joj o upoznavanju s predsjednikom države, šaptao na uho informacije koje će postati javne tek za sedam dana, a sve da bih njega i njegov srebrni zvuk učinio što manjim i neznatnijim.

Rat sam dočekao prezirući taj saksofon. Tip je ipak bio Srbin i moglo se očekivati da će, kada dođe za to čas, nestati iz grada i pojaviti se na Palama, sa saksofonom ili bez njega, i time potvrditi kako je njezin izbor bio pravi i kako pozitivci u ovome filmu ne moraju biti ljepotani niti negativci imaju izgledati kao gadovi. No on nije odlazio. Viđao sam ga u gradu, onako izvijenog i šutljivog, pozdravljao ga s još većom srdačnošću jer, zaboga, valjalo je pokazati kako znaš i u najernjim vremenima biti razborit i razlikovati one koji pucaju od onih koji sviraju.

A onda je došlo petnaestak najernjih i najžešćih dana kada od silnih granata nisam promaljao nos iz podruma. Na koncu sam izašao, ali njega više nije bilo vani. Prestao sam vremenom i misliti na srebrnog svirača, valjda zato što je ona otišla iz grada, i postao sam samome sebi najvažniji. I dalje sam, naravno, kada nije pucalo, glasno

govorio, grmio glasom pravednika i pozivao sve da čine što i ja. Lajao sam, u duši prepun straha, pitajući se slušaju li oni gore, ne bogovi nego oni za topovima, ovo što ja brbljam. I, ako slušaju, hoće li im jednoga dana dosaditi, hoće li me naciljati i smaknuti u pola riječi.

I kada je strah postao prevelik, a moje tirade više nije imao tko da sluša, odlučio sam klisnuti. Nestati iz grada, koji više nije izgledao onako kao kad sam u kavani Beograd obljudio svoju već bivšu djevojku. Odletio sam van s tisuću opravdanja na usnama i još više objašnjenja u glavi, stigao u mirni i tihi svijet, među nove djevojke i njihove saksofoniste, da počnem priču ispočetka.

Nakon nekog vremena došao sam do sarajevskih novina i na pretposljednjoj, nebeskoj stranici pročitao da se moj saksofonist, braneći grad, preselio na onaj svijet. Nije ni čudo da je stradao, onako visok i mekih prstiju nije bio za pušku. Za razliku od mene koji sam svijet uvjerio u svoju važnost, a kažiprst mi je debeo, ružan i nakrivljen, kao na reklami za mitraljez. No ja sam znao govoriti, a saksofonist, eto, nije. Ništa mu više ne može pomoći, izgubio je dvije bitke u svome životu, onu za žensko srce i onu za život. Uvijek je, tako ispada, osjećao više i bolje, bio jači i tvrdi, ali to nije znao reći.

Saksofonisti ne pišu povijest, oni sviraju. Neizgovorene riječi čine tišinu u čijoj blagosti, nakon blebetanja i ratova, preživjeli u dobru i zlu mirno spavaju.

BIBLIOTEKA

Iznad glave začuješ zvižduk, pa prođu dvije-tri sekunde napetosti, a onda se dolje, negdje u gradu, prolomi eksplozija. S tvoga prozora to mjesto se uvijek dobro vidi. Najprije je kao visok, vitak stup prašine koji se pretvara u dim i u vatru. Čekaš još nekoliko trenutaka da prepoznaš o kakvom se stanu radi. Ako vatra bude spora i lijena, riječ je o zapaljenom domu neke sirotinje. Ako plane u veliku modru kuglu, to onda gori nečije lijepo uređeno potkrovlje opkovano lakiranom lamperijom. Ako plamti dugo i ustrajno, to se zapalio dom bogatog čaršijskog gazde, pun starinskog masivnog namještaja. Ali ako se plamen digne iznenada, divlji i razuzdan kao kosa Farrah Fawcett, i još brže nestane puštajući da vjetar raznosi pepelne listiće nad gradom, ti znaš da je upravo izgorjela nečija kućna biblioteka. Kako si u trinaest mjeseci bombardiranja nad gradom vidio puno tih velikih razigranih buktinja, pomišljaš da je Sarajevo ležalo na knjigama. Ako i nije, želiš da kažeš da je tako dok prstima dodiruješ svoje, još nezapaljene.

U svakoj privatnoj biblioteci najviše je nepročitanih knjiga, onih koje si kupio zbog boje njihovih korica, imena autora, ili naprosto zato što su te svojim mirisom privlačile. Takvu knjigu dodiruješ često prvih dana nakon kupovine, otvaraš je, pročitaš dva-tri reda i vraćaš je natrag. Nakon nekog vremena zaboravljaš je, ili je iz daljine pogledavaš s blagim gađenjem. Često si poželio odnijeti je u najbližu

javnu biblioteku, pokloniti je nekome, riješiti je se na bilo koji način, ali nikada nisi imao načina to učiniti. Ona je ostajala kao čudna potvrda tvoje sklonosti gomilanju nepotrebnih stvari, koja će se u jednom bolnom, vatrenom trenutku pretvoriti u gomilanje uspomena. Sve te bespotrebne i nepročitane knjige opteretit će te dok se budeš opraštao od njih. Gotovo ćeš razumjeti veselje vatre dok je iste takve gutala dolje u gradu.

Manje je knjiga kojima se nisi vraćao od djetinjstva. One su te podsjećale na doba kada još nisi naučio preskakati stranice i čitati iz gornjeg lijevog u donji desni kut. To su vjerojatno jedine knjige koje si stvarno pročitao u životu. Sve dobre dječje priče imale su tužan kraj iz kojeg nisi mogao ništa naučiti osim da je tuga ono mjesto na kojem fikcija postaje važnija od stvarnosti. U filmu »Mrtvi« Johna Hustona jedna se žena rasplakala, a da nije uspjela objasniti zašto. Dok si ga gledao, pomislio si da je to ustvari to, i došlo ti je da plačeš.

Najmanje je knjiga za koje si vjerovao da ćeš ih uvijek imati uza se. Kada si neku od njih prvi put čitao, neprestano bi odgađao kraj. Kasnije su te uzbuđivale i svojim sadržajem i izgledom. No i njih ćeš, kao i sve druge, morati ostaviti uz gorko uvjerenje kako je u ovom gradu, ali i na ovom svijetu, prirodno agregatno stanje knjige plamen, dim i pepeo. Nekome će to kasnije zvučati patetično, ali će za tebe, pogotovu kad stigneš u druge gradove i u još uvijek žive knjižare, plamene vlasi Farrah Fawcett biti gola istina. Od knjiga bolje, ljepše i temeljitije gore još samo rukopisi.

S gašenjem iluzije o kućnoj biblioteci gasi se i iluzija o civilizaciji knjige. Već u samom njezinom imenu, u kojem je bila sadržana tek jedna grčka riječ, obična kao i druge, ali koja je za tebe povezana s imenom Svete knjige, bilo je povoda tvome vjerovanju. No kada su

tako vatreno i neopozivo nestajale jedna za drugom, prestao si vjerovati da ima smisla njihovom postojanju. Ili je smisao najbolje prokužio onaj sarajevski književnik i bibliofil koji je prošle zime umjesto da troši skupa drva grijao prste na plamenu Dostojevskog, Tolstoja, Shakespearea, Cervantesa...

Nakon svih tih namjernih i slučajnih vatri stvoren je sloj ljudi koji su, gorko shvativši stvari, spremni sutra hladno gledati plamen Louvrea, a da ne posegnu ni za čašom vode. Nema smisla braniti vatri da proguta ono što je ljudska ravnodušnost progutala. Ljepota Pariza ili Londona samo je alibi zločincima zbog kojih Varšave, Dresdena, Vukovara i Sarajeva više nema. A i ako ih bude, tada u njima žive ljudi koji se u doba najvećeg mira pripremaju za evakuaciju, već spremni da se odreknu svojih knjiga.

U svijetu, ovakvom kakav jest, postoji jedno osnovno pravilo, ono što ga je Zuko Džumhur izgovorio misleći na Bosnu, a svodi se na dvije uvijek spakirane torbe. U njih mora stati sva tvoja imovina i sve uspomene. Sve izvan je već izgubljeno. Razloge, smisao i opravdanja uzaludno je tražiti. Oni opterećuju, kao i uspomene. Ne preostaje ti drugo nego da posuđene knjige uredno vraćaš, poklonjene pokušavaš izbjeći ili izgubiti, a napisane šalješ prijateljima koji žive udaljeni jedni od drugih, tako da ih plamen može progutati tek onoga dana kada se zemljina kugla vrati u stanje u kojem je bila prije nekoliko milijuna godina.

Sve zapaljene kućne biblioteke grada Sarajeva ne mogu biti popisane niti upamćene. A nemaju ni zbog koga. No kao plamen svih plamenova i oganj svih ognjeva, kao konačni mitski pepeo i prah pamti se sudbina sarajevske sveučilišne knjižnice, slavne Vijećnice, čije su knjige gorjele cijeli dan i noć. To se dogodilo, nakon fjuka i

eksplozije, točno prije godinu dana. Možda baš istog datuma kada ti ovo čitaš. Pomiluj nježno svoje knjige, stranče, i sjeti se da su prah.

NOTES

^u Sarajevski Maribora - cigareta koju su stručnjaci Philip Morrisa prilagodili ukusu bosanskih pušača, nakon što su, kažu, kao i u drugim slučajevima, proučili karakteristike lokalne kuhinje. To je razlog što se Marlboro razlikuje od zemlje do zemlje i od proizvođača do proizvođača, i što se pušača zna neugodno dojmiti neki strani Marlboro. Suradnici Philip Morrisa bili su iznimno zadovoljni svojim sarajevskim proizvodom, i smatrali su da je njegov duhan, koji raste u okolici Gradačca i Orašja, jedan od boljih blend duhana uopće.